

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
Філологічний факультет
Кафедра сучасної української мови

**ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ УСНОГО
ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ В СТАРШІЙ ШКОЛІ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувач другого рівня вищої освіти
ОПП «Українська мова та література»
спеціальності 014 Середня освіта

Лерку Марінела Василівна.

Науковий керівник: доктор філологічних наук,
проф. Шабат-Савка С.Т.

Рецензенти: кандидат філологічних наук, доц.
Максим'юк О.В.; заступник директора з
навчально-виховної роботи Боянського ліцею
№1, вчителька української мови та літератури
Яковець-Аксинті Л.В.

До захисту допущено:

протокол № 7

від “25” листопада 2025 р.

Завідувач кафедри _____ Світлана ШАБАТ-САВКА

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

Лерку Маріела Василівна. Лінгводидактичні аспекти вивчення усного діалогічного мовлення в старшій школі.

У кваліфікаційному дослідженні всебічно розглянуто проблему формування усного діалогічного мовлення учнів старших класів у межах сучасного освітнього простору. У результаті аналізу теоретичних джерел, навчальних програм, підручників та практичного досвіду встановлено, що діалогічне мовлення є складним видом мовленнєвої діяльності, який поєднує знання мовних засобів, володіння соціальними нормами спілкування та вміння інтерактивної взаємодії. У роботі обґрунтовано думку, що навчання усного діалогічного мовлення вимагає інтегрованого підходу, який поєднує лінгвістичні, педагогічні та методичні компоненти.

Проаналізовано й оцінено потенціал чинних навчальних програм і підручників української мови для учнів 10–11 класу (рівня стандарту та профільного рівня) щодо формування усного діалогічного мовлення старшокласників. У межах особистісно орієнтованого, проблемного, інтерактивного навчання та технології критичного мислення розроблено комплекси вправ, які забезпечать умови для активного, змістовного та емоційно забарвленого діалогу, допоможуть учням навчитися слухати, ставити запитання, аргументувати, дотримуватись мовленнєвого етикету й працювати в команді.

Ключові слова: діалог, усне діалогічне мовлення, старша школа, суперечка, дискусія, диспут, полеміка, дебати, навчальна програма з української мови, підручник української мови.

ANNOTATION

Marinela Vasylivna Lerku. Linguodidactic aspects of studying oral dialogue in high school.

This comprehensive study considers the issue of developing oral dialogue skills in senior pupils within the modern educational landscape. The analysis of theoretical sources, curricula, textbooks and practical experience revealed that dialogic speech is a complex type of speech activity combining knowledge of linguistic tools, mastery of social communication norms and interaction skills. The paper substantiates the idea that teaching oral dialogue requires an integrated approach combining linguistic, pedagogical, and methodological components.

The potential of current Ukrainian language curricula and textbooks for 10–11th grade students (standard and profile levels) to develop high school students' oral dialogue skills has been analysed and evaluated. Within the framework of personality-oriented, problem-based and interactive learning technologies, as well as critical thinking, sets of exercises have been developed to provide conditions for active, meaningful and emotionally charged dialogue and to help students learn to listen and ask questions.

Key words: dialogue, oral dialogue speech, high school, dispute, discussion, debate, polemics, debate, Ukrainian language curriculum, Ukrainian language textbook.

ДЕКЛАРАТИВНЕ СТВЕРДЖЕННЯ ЗДОБУВАЧА ОСВІТИ
ПРО ДОТРИМАННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ
У КВАЛІФІКАЦІЙНІЙ РОБОТІ

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

_____ Марінела ЛЕРКУ

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ANNOTATION.....	3
...	
Декларативне ствердження здобувача освіти про дотримання	
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. Формування усного діалогічного мовлення:	
лінгвістичний	11
1.1. Усне діалогічне як важливий чинник мовленнєвого розвитку	
особистості.....	11
1.2. Лінгвістичні особливості діалогічного	17
1.3. Структура діалогічного	24
1.4. Невербальні засоби усного діалогічного	29
спілкування.....	
Висновки до розділу	33
РОЗДІЛ II. Організаційно-методичні основи вивчення усного	
діалогічного мовлення на уроках української мови в старшій	35
2.1. Зміст роботи над усним діалогічним мовленням у чинних	
навчальних програмах з української	37
мови.....	
2.2. Підручник як засіб удосконалення усного діалогічного	51
мовлення.....	
2.2.1. Формування усного діалогічного мовлення учнів у підручниках	
української мови рівня	52
2.2.2. Репрезентація матеріалу з удосконалення усного діалогічного	
мовлення в підручниках української мови для профільної	60
школи.....	
Висновки до розділу	67

РОЗДІЛ III. Розвиток усного діалогічного мовлення старшокласників	
крізь призму сучасних технологій навчання: практичний	68
аспект.....	
3.1. Удосконалення усного діалогічного мовлення у межах	
о с о б и с т і с н о	о р і є н т о в а н о г о 69
3.2 Технологія проблемного навчання під час формування усного	
д і а л о г і ч н о г о	м о в л е н н я 72
3.3. Формування усного діалогічного мовлення на основі	
і н т е р а к т и в н о г о	75
3.4. Технологія розвитку критичного мислення у процесі формування	
у с н о г о	д і а л о г і ч н о г о м о в л е н н я 78
В и с н о в к и	д о р о з д і л у 84
В И С Н О В К И.....	85
С П И С О К	В И К О Р И С Т А Н О Ї 88

ВСТУП

На сьогодні актуальність проблеми мовної освіти в закладах загальної середньої освіти визначає потребу не лише в розширенні знань, а й у вдосконаленні практичних умінь володіння українською мовою. На це спрямована низка документів: Закон «Про освіту», Концепція Нової української школи, Державний стандарт з української мови, Національна доктрина розвитку освіти України на період 2015–2025 рр., а також чинні навчальні програми, які орієнтовані на виховання освіченої, духовно багатой особистості з високим рівнем мовленнєвої культури.

Засвоєння учнями мовленнєвих умінь повинно базуватися на функціональному володінні мовними засобами у різноманітних життєвих ситуаціях. Успішна комунікація потребує системної роботи над кожним видом мовленнєвої діяльності: говорінням, слуханням, читанням і письмом. Особливо важливо розвивати вміння вести усний діалог з урахуванням мовленнєвого етикету, різноманітних соціальних ролей та комунікативних умов.

Формуванню діалогічного мовлення, яке є основою усномовленнєвого спілкування, сприяють комунікативно-діяльнісний та культурологічний підходи до вивчення рідної мови, метою яких є прагматичне спрямування роботи вчителя-словесника.

Проблему навчання усного діалогічного мовлення розглядали у філософії, психології, психолінгвістиці, мовознавстві, лінгводидактиці. Ще в працях філософів античного періоду (Сократ, Платон, Аристотель) йшлося про обмін думками в діалогах і полілогах.

Значення діалогу та його роль у суспільному житті людини, особливості та умови виникнення діалогічного мовлення, ефективні стратегії і тактики діалогу, розвиток й удосконалення діалогічних умінь та навичок досліджували різні вчені. У галузі лінгвістики цим питанням займалися: Д. Баранник [4; 5], Ф. Бацевич [8], П. Дудик [27], О. Селіванова [49; 50] та ін. У лінгводидактиці до цієї проблеми зверталися: О. Васьківська [12; 13], О. Глазова [17; 18], Л. Галаєвська [16], Н. Голуб [19; 20], О. Горошкіна [23],

Т. Коршун [35], А. Ляшкевич [37], О. Орлова [41], Е. Палихата [42; 43], М. Пентилюк [45] та ін. Однак більшість цих праць спрямовані на дослідження діалогічного мовлення учнів основної школи або спрямовані на формування навичок складання письмового діалогу. Тому виникла об'єктивна потреба у комплексному дослідженні формування усного діалогічного мовлення старшокласників на уроках української мови.

Отже, **актуальність кваліфікаційного дослідження** зумовлена вимогами часу, соціальним значенням проблеми навчання усного діалогічного мовлення, недостатньою її розробленістю, недостатнім рівнем володіння старшокласниками усним діалогічним мовленням, а вчителями української мови – методикою його навчання.

Об'єктом дослідження є процес формування усного діалогічного мовлення старшокласників, що сприяє удосконаленню культури спілкування.

Предмет дослідження – теоретичні аспекти та організаційно-методичні умови навчання українського усного діалогічного мовлення учнів старшої школи.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в теоретико-методичному обґрунтуванні та практичній реалізації системи навчання усного діалогічного мовлення як підґрунтя мовленнєвого спілкування учнів 10–11 класів ЗЗСО.

Мета роботи передбачає реалізацію таких **завдань**:

- визначити лінгводидактичні та організаційно-методичні особливості вивчення діалогічного мовлення в старшій школі;
- опрацювати зміст навчальних програм щодо формування усного діалогічного мовлення учнів 10–11 класів;
- проаналізувати чинні підручники української мови рівня стандарту та для профільної школи в контексті означеної проблеми;
- репрезентувати практичну реалізацію сучасних технологій та форм навчання, що сприятимуть розвитку усного діалогічного мовлення учнів старшої школи;

➤ крізь призму технологій навчання розробити систему вправ та завдань, які сприятимуть удосконаленню усного діалогічного мовлення учнів 10–11 класів.

Вирішення окреслених завдань потребувало таких **методів дослідження**: – *теоретичних*: аналізу і синтезу лінгвістичних, педагогічних та методичних праць під час наукового опрацювання теоретичних аспектів формування усного діалогічного мовлення; *аналізу* навчальних програм та підручників української мови для учнів 10–11 класів; – *емпіричних*: *діагностичних* (бесіди з учителями-словесниками й старшокласниками); *обсерваційних* (спостереження за освітнім в старшій школі під час проходження практики).

Наукову новизну кваліфікаційної роботи вбачаємо в тому, що в ній *уперше* з опертям на наукове підґрунтя визначено й обґрунтовано лінгводидактичні умови формування усного діалогічного мовлення учнів старшої школи; проаналізовано змістове наповнення чинних навчальних програмах та підручників української мови для учнів 10–11 класів рівня стандарту та профільної школи в контексті означеної теми; розроблено систему ефективних технологій, форм та методів, використання яких сприятиме удосконаленню усного діалогічного спілкування старшокласників.

Теоретичне значення наукового дослідження – розширення лінгводидактичних відомостей з питань формування усного діалогічного мовлення старшокласників, можливість використання теоретичних положень роботи у процесі написання наукових статей, тез та навчально-методичних посібників.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що розроблена й апробована система формування усного діалогічного мовлення старшокласників уможливить використання матеріалів дослідження для вдосконалення освітнього процесу, у практичній роботі вчителів української мови ЗЗСО; у проведенні лекцій і практичних занять з курсу «Методика викладання української мови в ЗЗСО», вибіркокових дисциплін для здобувачів

спеціальності 014 Середня освіта (українська мова та література); під час занять на курсах підвищення кваліфікації вчителів-словесників.

Апробація дослідження. відображена в наукових доповідях на 3 конференціях: «*Студентська наукова конференція Чернівецького національного університету*» (м. Чернівці, 25-27 квітня 2023 року); «*Студентська наукова конференція Чернівецького національного університету*» (м. Чернівці, 16–18 квітня 2024 року); «*Студентська наукова конференція Чернівецького національного університету*» (м. Чернівці, 12–13 травня 2025 року).

Публікації. Проблематику та основні положення кваліфікаційного дослідження репрезентовано в 3 публікаціях:

1. Струк І., Лерку М. Методи навчання усного діалогічного мовлення на уроках української мови в ЗЗСО. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (12–13 травня 2025 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025.
2. Струк І., Лерку М. Комунікативно-жанровий підхід до формування мовної особистості старшокласника в ЗЗСО. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (16-18 квітня 2024 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. С. 95–96.
3. Струк І., Лерку М. Засоби реалізації категорії інтертекстуальності в сучасному медіадискурсі. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (25-27 квітня 2023 року). Філологічний факультет. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т, 2023. С. 115–116.

Структуру кваліфікаційного дослідження репрезентує вступ, три розділи, висновки, список використаної літератури. Загальний обсяг роботи – 94 сторінок.

РОЗДІЛ І

ФОРМУВАННЯ УСНОГО ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Діалогічне мовлення є важливим явищем, яке вимагає вивчення й характеристики з різних поглядів. Методика навчання усного діалогічного мовлення передбачає врахування лінгвістичних, комунікативних, паралінгвістичних та лінгводидактичних особливостей.

1.1. Усне діалогічне як важливий чинник мовленнєвого розвитку особистості

Важливим чинником суспільного життя людини є спілкування, яке виникає між людьми з метою задоволення їхніх потреб. Як соціальне явище спілкування реалізується через конкретні акти взаємодії між суб'єктами та є необхідним для розвитку людини як особистості. Усі особливості людської поведінки і психіки виробляються в житті дитини через наслідування чи стихійне і цілеспрямоване навчання. У процесі спілкування дитина засвоює певні моделі поведінки та алгоритми виконання тих чи тих дій (розумових і фізичних).

Основними функціями спілкування є інформаційно-комунікативна, регуляційно-комунікативна й афектно-комунікативна. Інформаційно-комунікативні функції – це передавання-сприймання інформації; регуляційно-комунікативні функції – вплив на організацію поведінки партнерів у спілкуванні (комунікантів), узгодження їхніх дій для досягнення мети; афектно-комунікативні функції спілкування – вираження і передавання емоцій і переживань.

Усі ці функції в реальному спілкуванні тісно пов'язані між собою. У кожному конкретному випадку спілкування функції по чергову відіграють то основну, то додаткову роль. У тих ситуаціях, коли переважає інформаційний бік спілкування, інші функції не виражають впливу на поведінку партнера і є нейтральними. Якщо ж передача інформації має за мету емоційно

розрядитися або на перший план виходять спонукальні моменти, тоді передавання інформації відіграє уже зовсім іншу роль.

Спілкування, як і будь-який інший об'єкт вивчення, має свою класифікацію. Критеріями класифікації видів спілкування можна вважати: особистісну зацікавленість мовців; входження у спільну діяльність; співвідношення статусу співрозмовників; форму мовлення (усну чи писемну); співвідношення мовної активності партнерів; регламентованість форми повідомлення; опосередкованість технічними засобами.

За співвідношенням мовленнєвої активності співрозмовників розрізняємо монолог і діалог, трилог і полілог.

Монологічне мовлення – це «не розрахована на словесну реакцію іншого / інших і відтворювана / витворювала внаслідок його активної мовленнєвої діяльності, розрахованої здебільшого на пасивне й опосередковане сприйняття мовлення адресатом; функційно-комунікативний різновид мовлення однієї особи; за широкого розуміння й тлумачення діалогу монолог постає як його різновид, спрямований на власне еґо» [29, с. 465]. Такий тип мовлення є комунікативним виявом однієї особи. Якщо розглядати діалог у широкому значенні, монолог можна вважати його специфічною формою, зосередженою на внутрішньому «я» мовця.

Діалог – це «форма мовлення, що є низкою послідовних взаємопов'язаних мовленнєвих актів і передбачає наявність не менше двох учасників; у загальному розумінні – форма мовної (усної або письмової) взаємодії, мовної інтеракції, що передбачає обмін комунікативними ролями адресанта й адресата і, відповідно, комунікативними настановами та вкладами» [29, с. 147–148]; «форма мовної комунікації, учасники якої обмінюються репліками-висловлюваннями» [6, с. 34]. З діалогу виділяють полілог – «форму мовленнєвого спілкування кількох (трьох і більше) осіб з орієнтовно однаковою комунікативною активністю своїми упорядкованими комунікативними смислами, урахування закономірностей змін мовців, простеження взаємодії трансакцій, врахування внутрішньоситуативного навантаження паравербальних засобів спілкування і под.» [29, с. 568]. Суть

усіх визначень одна: діалог – це розмова двох або декількох осіб. Терміни *діалог* і *діалогічне мовлення* вважаємо синонімами, тому діалогічне мовлення розглядаємо сполучення усних висловлювань, що об'єднані спільною ситуацією, темою та комунікативними мотивами. Під поняттям *діалог* розуміємо і сам процес мовленнєвої діяльності, і її результат – діалогічний текст.

Поняття *діалогічного спілкування* та *діалогічного мовлення* зазвичай вживають як синоніми, оскільки обидва передбачають процес комунікації, у якому учасники постійно змінюють ролі – від мовця до слухача і навпаки.. Усне діалогічне мовлення передбачає два ключові процеси – *говоріння* та *аудіювання*, тобто сприйняття і розуміння мовлення на слух. *Говоріння* – «продуктивний вид мовленнєвої діяльності, що забезпечує відправлення мовленнєвих акустичних сигналів, які містять інформацію; усна форма продуктивної мовленнєвої діяльності, процес народження звукового мовлення; у комунікативній лінгвістиці – вид мовленнєвої діяльності з використанням вокального каналу комунікації, що полягає у створенні повідомлень, направлених адресатові» [29, с. 107]. За допомогою говоріння разом з аудіюванням здійснюється усне вербальне спілкування. *Аудіювання* – «рецептивний вид мовленнєвої діяльності; слухання, смислове сприйняття усного повідомлення» [29, с. 50–51]; передбачає самостійне створення висловлювань як складників діалогічного мовлення.

Розрізняють два види слухання: *нерефлексивне й рефлексивне*. *Нерефлексивне (непродуктивне) слухання* застосовують у тих випадках, коли комунікативному партнеру «важко передати свої почуття (наприклад, він дуже схвилюваний) або коли бар'єром у спілкуванні стає різний статус партнерів» [63, с.115]. Під час рефлексивного (продуктивного) слухання передбачено «регулярне використання зворотного зв'язку для того, щоб досягти більшої точності в розумінні співрозмовника» [63, с.115]. До типових бар'єрів у процесі слухання належать: використання багатозначних слів, значення яких потребують уточнення; неочевидне або приховане значення

висловлювань, коли зміст не збігається з формулюванням; невпевненість мовця, що заважає йому відкрито доносити думки.

Для ефективного аудіювання важливим є зоровий контакт між учасниками комунікації. Правила мовленнєвого етикету вимагають, щоб співрозмовники уважно й зацікавлено дивилися один на одного під час розмови, оскільки блукаючий погляд, відведення вбік, уникнення погляду співрозмовника – свідчення нечистих задумів стосовно до співрозмовника або невихованості, нечемності партнера. Важливою умовою ефективного спілкування є невербальні засоби – поза, відстань, міміка, жести, інтонація.

Для того, щоб показати мовцеві, що його чують, слухач може використовувати: а) уточнення (*Я не зрозумів; Повторіть, будь ласка, ще раз; Що мали на увазі? Прошу?*); б) свої почуття (*Жах! Що Ви кажете! Не може бути! Ви подивіться! То ж погляньте!*); в) прийом резюмування (*Як я зрозумів, ви...; Те, що ви сказали, я розумію як...; Наскільки я зрозуміла, ви...*).

Залежно від того, яка мета співрозмовників під час говоріння (повідомлення нової смислової, емоційної чи іншої інформації; висловлення оцінки і ставлення до дійсності; отримання відповіді на питання; спонукання до дії тощо), у діалогічному мовленні виділяють репліки-повідомлення, репліки-запитання, репліки-спонукання та ін. У різних ситуаціях під час діалогу відображаються найрізноманітніші мовленнєві інтенції мовця: запропонувати, порадити, попередити, згодитися або відмовитися, вимагати, попросити, дозволити, заборонити, засумніватися й підтвердити, подякувати, пообіцяти тощо.

Розрізняють швидке, нормальне, повільне, чітко артикульоване й нечітке говоріння. Вибір гучності, темпу і чіткості вимови залежно від того, з ким і для чого ми говоримо, прямо стосується культури спілкування. В одному випадку недоречно голосно говорити, в іншому – шептати, одні умови вимагають повільного мовлення і чіткого виразного артикулювання, інші – допускають скоромовку.

Говоріння й аудіювання сприяють досягненню «кінцевої мети спілкування – передачі змісту мовлення як у безпосередньому спілкуванні,

так і під час виконання пізнавальної функції» [11]. Г. Буш виділяє такі типи діалогу: еротематичний, еристичний, риторичний, карнавальний, псевдодіалог, фатичну бесіду.

У контексті нашого дослідження звертаємо увагу на поняття *навчальний діалог*, який є « засобом духовного спілкування, обміну духовними цінностями та пробудження взаємної зацікавленості вчителя й учнів (В. Сухомлинський)» [48, с. 9]; особливою за змістом формою «спільної діяльності учнів і вчителя, взаємодією смислових позицій суб'єктів навчання щодо визначення, прийняття й вирішення навчального завдання, результатом якої є знаходження нового знання як власного погляду (О. Кондратюк)» [48, с. 9].

Ураховуючи те, що діалогічне мовлення – це розмова двох або декількох осіб, звернемо увагу на трилог (розмова між трьома особами) та полілог (спілкування декількох осіб). Термін «полілог» виник «у результаті дослідження комунікативних властивостей мови як додаток до терміна «діалог», частково збігаючись із ним за змістом» [66]. Якщо в діалозі один мовець і один слухач, які обмінюються ролями, то полілог вимагає від одного мовця «привернути увагу не одного, а декількох слухачів. Після цього ролі змінюються: один зі слухачів стає мовцем. З іншого боку – слухачі також різні: деякі слухають мовчки (пасивні слухачі), а дехто під час слухання «кидає» репліки (активні слухачі). Відмінними рисами діалогу та полілогу є: кількість співрозмовників; якісний склад (мовці, активні та пасивні слухачі); структура елементарного циклу (звертання та реакція на нього); здійснення механізму передачі комунікації; сукупність зусиль, витрачених на спілкування; інтенсивність невербальних засобів; кількість та якість оцінок теми обговорення. До важливих спільних рис діалогічного, трилогічного та полілогічного мовлення зараховуємо: діалогічну єдність як одиниця діалогічного, трилогічного і полілогічного мовлення; різновиди реплік як складників діалогічної єдності; звертання, привернення уваги, запит чи повідомлення інформації; лінгвістичні особливості; невербальні засоби; форми мовленнєвого етикету; показники мовленнєвої культури тощо.

Спільні та відмінні риси діалогічного й полілогічного мовлення, дозволяють полілог, як і трилог, вважати однією з форм діалогу. Діалогічними можуть бути бесіда, інтерв'ю, обговорення, суперечка. Полілог має такі різновиди, як суперечку, дискусію, диспут, полеміку, дебати.

Суперечку вважають «словесним змаганням між двома чи кількома особами, під час якого кожна зі сторін відстоює власну думку» [52, с. 845]. Метою суперечки є «аргументація своїх думок, вираження своїх поглядів, пошук компромісу для подальшої взаємодії та досягнення ефекту, а результатом – умови подальшої взаємодії, які задовольняють сторони суперечки» [10, с. 346]. Суперечка передбачає дискусію, диспут, полеміку та виступає щодо них як загальне родове поняття.

Дискусія – це «обговорення якого-небудь питання або групи пов'язаних питань компетентними особами з наміром досягнути взаємно прийнятного рішення» [29, с. 143]. Дискусія виступає однією з форм суперечки, подібною до полеміки. Вона сприяє активізації мисленнєвої діяльності учнів, виступаючи як спільний процес розумових зусиль. У ході дискусії розвиваються вміння критичного аналізу та аргументованого судження, удосконалюються навички публічного мовлення, формується логічне мислення. Така форма роботи допомагає глибше і свідоміше засвоювати знання, розвиває здатність до творчого осмислення навчального матеріалу та критичної оцінки інформації.

Під **диспутом** розуміють «публічне усне обговорення (наукова дискусія) якої-небудь проблеми із залученням широкого кола спеціалістів і зацікавлених осіб, у ході якого заслуховуються доповіді з означеної проблеми і, як правило, виступи опонентів» [10, с. 347]. Метою диспуту є вибір думки: «або-або». У ЗЗСО диспут є однією з форм роботи зі школярами, ефективним засобом виховання та формування логічного й креативного мислення старшокласників.

Полеміка – це «гостра суперечка в процесі обговорення чого-небудь, дискусія, зіткнення думок з якого-небудь питання» [62, с. 209]. Полеміка завжди передбачає гострішу форму, ніж дискусія, оскільки її метою є

відстоювання та повний доказ свого погляду будь-якими способами. Під час полеміки варто контролювати свої емоції. Найважливіша зброя при веденні полеміки – логіка. Саме «логічно обгрунтовані докази, якщо вдало їх подати, забезпечують підтримку аудиторії та вашу перемогу» [10, с. 348].

Дебати – це обговорення обговорення тем, які породжують різні думки. Метою дебатів в ЗЗСО є «навчити учнів висловлювати власне ставлення до подій, і таким чином переконати інших у своїй правоті, виключаючи відверті напади на інших учасників дебатів, тому увага акцентована на створенні дружньої, товариської атмосфери» [14, с. 12].

1.2. Лінгвістичні особливості діалогічного мовлення

У процесі дослідження лінгвістичних особливостей усного діалогічного мовлення потрібно враховувати різні аспекти: 1) ситуативність (співвідношення вербальних і невербальних знаків); 2) клішованість (взаємодія готових та неготових конструкцій); 3) еліптичність (використання в діалогах повних і неповних реплік); 4) фразеологічність (наявність або відсутність в усному діалогічному спілкуванні переосмислення); 5) стилістична диференційність (належність знаків до певної соціально-стилістичної категорії). Усі ці ознаки діалогічного мовлення перебувають в тісному взаємозв'язку, кожна з них є необхідною для надання висловлюванню цілеспрямованості, влучності, доречності й завершення та заслуговує спеціального розгляду.

Ситуативність передбачає «навчання мови на основі та з допомогою ситуацій. Для того, щоб навчити мови як засобу спілкування в різних професійних ситуаціях, потрібно створювати атмосферу реального спілкування, налагодити зв'язок навчання з життям, активно застосовувати мовлення в невимушених ситуаціях, враховуючи компоненти ситуативної позиції та взаємовідносини між комунікантами, жарново-стильову природу дискурсу» [40, с. 204]. Варто відзначити, що «співвідношення з ситуацією» не потрібно розуміти буквально, тобто в тому сенсі, що мовленнєві одиниці, які використовуються у певний момент, збігаються з ситуацією, яка в той же

час існує у вигляді певних зовнішніх обставин. **Ситуація** – це: а) єдине ціле, що базується на досвіді і дозволяє учасникам бесіди створювати завершений діалог [69, с. 1-2]; б) динамічне утворення, «поле», яке визначається через зміст (об'єкт мовлення) [71, с. 395]; в) «констеляція умов і констант дидактичного характеру, що дають можливість об'єктивно використовувати мовні засоби» [68, с. 25].

Потрібно розрізнати поняття «ситуація» загалом (поєднання будь-яких обставин, подій) від терміна «мовленнєва ситуація». **Мовленнєву ситуацію** визначають як «динамічну систему взаємовідносин тих, хто спілкується, яка базується на відображенні об'єктів і подій зовнішнього світу, породжує потребу до цілеспрямованої діяльності у вирішенні мовленнєво-мисленнєвих задач і живить цю діяльність» [9].

Мовленнєва ситуація є важливим моментом у навчанні діалогічного мовлення учнів, тобто у формуванні навичок говоріння й аудіювання, оскільки за їх допомогою мовець може задовольняти свої духовні, соціальні, матеріальні та інші потреби. У діалогічному мовленні один із мовців, який починає розмову, є особою більш зацікавленою у спілкуванні, а інший виконує лише респонсивну функцію: він є посередником у досягненні мети ініціатора діалогічного мовлення. Отже, мовленнєва ситуація, як і життєві ситуації, в якій потрапляє особа, впливає з її діяльності.

Оскільки уявні ситуації мають штучний характер, пристосовуються до вимог навчального процесу, до лінгвістичних тем, що вивчаються у шкільному курсі української мови, то їх називають навчальними. **Навчальну мовленнєву ситуацію** характеризують такі особливості: а) життєва мовленнєва ситуація завжди реальна, тоді як навчальна ситуація уявна; б) обставини дійсності, які в конкретних життєвих умовах переважно є вичерпними для певної мовленнєвої реакції, в навчальних умовах повинні бути деталізовані. Справді, відомості про раптовий від'їзд, наприклад, знайомого може справити на нас неоднакове враження, що в результаті породить різну мовленнєву реакцію і сприятиме появі відповідних реплік: – *Невже з матір'ю так погано?*; – *Ну і слава Богу, що поїхав!*; – *Щось*

трапилося?; – А чому так швидко?; – Не може бути! Він що, образився? та ін. Звичайно, в навчальних ситуаціях низку деталей доведеться повідомити додатково; в) природна мовленнєва ситуація переважно позбавлена мовленнєвого стимулу для мовленнєвої реакції: він існує ніби сам собою, мимовільно. Навчальна ж ситуація повинна мати мовленнєвий стимул у словесній формі (Наприклад: *Постарайся переконати свого товариша, Поділися своєю радістю з матір'ю* тощо); г) в умовах життєвої ситуації спрямованість і характер реакції людини визначені; у навчальних ситуаціях реакція учнів на запропоновану вчителем ситуацію може бути різною, тобто мати варіанти; г) мовленнєва реакція на природну ситуацію... завжди більш емоційна, характеризується широким використанням еліптичних конструкцій,... доповнюється жестами, мімікою і діями, тобто частина реакції суб'єкта виражається немовними засобами. У навчальних ситуаціях... створювати емоційну реакцію досить важка справа... д) природна ситуація, і тим більше реакція на неї, не повторюється, вона унікальна, тоді як одну і ту ж навчальну ситуацію учні можуть «розігрувати» неодноразово.

Однак суттєві відмінності не повинні бути перешкодою для широкого використання однаковою мірою природних і навчальних мовленнєвих ситуацій на уроках української мови. Одним із найбільш поширених способів створення ситуацій, що використовується під час навчання діалогічного мовлення, є словесний опис. Створені в такий спосіб ситуації називаються вербально описаними.

Яскравими стилістичними засобами діалогічного мовлення є *фразеологізми* – невіддільна частина мовного фонду, вони відтворюються в діалогічному мовленні як готові одиниці. Їх називають також «стійкими словосполученнями» або «фразеологічними одиницями». Вдале вживання фразеологічного звороту робить мовлення живим та емоційним. Значення фразеологізмів у діалогічному мовленні можуть відповідати значенню одного слова, наприклад: *пекти раків – червоніти, дати драла – втекти, передати куті меду – переборщити*; сполученню слів: *ніколи вгору глянути – немає часу, тягти kota за хвіст – повільно говорити, бити байдики – нічого не*

робити; цілому реченню: *сім раз відмір, а раз відріж – спочатку добре обдумай, а потім уже зроби*.

Фразеологізми разом зі словами є будівельним матеріалом для реплік діалогічного мовлення. Для них характерні такі ознаки: відтворюваність, стійкість, цілісність (неподільність) значення і розчленованість складу, незамкненість структури тощо.

Загальновизнаним є зв'язок між метафористичною природою фразеологічних одиниць та їх емоційним значенням. Такий зв'язок причиново-наслідковий: емоційність спричинена метафористичною образністю фразеологічних одиниць. На думку Е. Палихатої, «спочатку в певній ситуації в мовця появляються такі сильні емоції, в результаті яких людина не може не сказати образно, влучно, доцільно або в'їдливо. Так появляється емоційно знижена фразеологія, що використовується в діалогічному спілкуванні для викриття негативних явищ у побуті і громадському житті» [43, с. 48].

Важливою особливістю діалогічного мовлення є *еліптичність*. Еліпсом називають «пропуск певного елемента висловлення (тексту). Пропущений елемент можна легко відновити в певному мовленнєвому оточенні або в ситуативному контекст» [29, с. 177]. Коли відбувається усічення форм повнозначних слів, тоді спостерігається *лексичний еліпс*, наприклад: *та, тат, ма, мам* (при звертанні до батьків), *чо* (замість чого), *хоч* (замість хочеш) та ін. *Граматичний еліпс* у діалогічному мовленні маємо на морфологічному та синтаксичному рівнях. Спостерігається еліпс у діалогічному мовленні, коли пропущене смислове дієслово. Морфологічний еліпс є неповним за будовою реченням, у якому нормою є відсутність дієслова-присудка. Розуміння такого речення не потребує ні контексту, ні ситуації, оскільки зміст стає зрозумілим з лексико-граматичних засобів, пор.: *На підвіконні – книги. До бар'єру! З Різдом Христовим!* *Синтаксичний еліпс* репрезентують діалогічно неповні речення, у яких репліки тісно пов'язані між собою контекстуально та ситуативно, а зі структурного боку продовжують одна одну, а також можуть

доповнюватися позамовленнєвими чинниками. Напр.: 1. – *Ну як?* – *Бр-р.* 2. – *Ви дуже змінилися.* – *Невже?*

Обов'язковими компонентами й носіями еліптичності діалогічного мовлення є короткі клішовані форми відповідей. Під *кліше* розуміють «мовний стереотип, готовий зворот, що використовується в певних ситуаціях і подібних контекстах» [29, с. 39]. У мовленнєвих кліше, порівняно з фразеологізмами, немає семантичних зсувів, і зв'язок між їхніми компонентами є вільний, пор.: *входити в коло інтересів, екстремальна ситуація, перехідний період, плинність кадрів, соціальна програма ринкові відносини*, тощо. О. Д. Пономарів зазначає, що «до мовних кліше належать конструкції, побудовані за відповідними моделями словосполучень, зрідка речень, які функціонують переважно в інформаційних жанрах засобів масової інформації та часто відтворюються в мові» [54, с. 85]. Вони функціонують у вигляді готових формул, пор.: *сфера обслуговування; всенародне обговорення; ринкові реформи; підтримувати дипломатичні відносини; отримувати інформацію.*

Часто відбувається сплутування мовленнєвих кліше і мовленнєвих штампів, які в українській лінгвістиці називають мовними кліше і мовними штампами. Під *мовними штампами* розуміють «стерті, колись образні вислови, зайві слова, неточні вислови, безкінечні, стилістично не вмотивовані словесні повтори, які створюють негативний стилістично-смісловий ефект» [54, с. 85]. Наприклад, без потреби можуть бути вжиті в діалогічному мовленні канцелярські вислови на зразок *у результаті, згідно з, з метою* чи віддієслівні іменникові лексеми *виконання, здійснення*.

Наявність кліше в діалогічному мовленні пов'язана з частотністю й повторюваністю ситуації. Ситуаційні кліше – стереотипні вирази, які механічно відтворюються й обов'язкові в певній мовленнєвій ситуації. Ознакою ситуаційних кліше є їхній зв'язок із певною ситуацією. Наприклад, пропонують каву за допомогою реплік, які найбільше доречні в цій ситуації:

– *Вип'єте кави?*

– *Може, вип'єте кави?*

– *Прошу випити (філіжанку) кави.*

– *Чи бажаєте випити кави?*

Розглядаючи ситуаційні кліше в ролі мовленнєвої дії, можна зробити висновок, що вживання єдиних ситуаційних кліше провокує висловлювання у формі інших ситуаційних кліше. Як приклад можна навести мікродіалоги типової ситуації, коли господиня пропонує гостеві пиріг:

1. – *Ще шматок пирога?*

– О дякую! Пиріг справді смачний. Я би з’їв ще шматочок.

2. – *Ще, будь ласка, шматок пирога!*

– Дякую. З задоволенням з’їм ще шматок.

3. – *Я дам вам шматок пирога.*

– Щиро дякую, я не голодний.

Однією з найбільш поширених рис діалогічного мовлення є словесні повтори. *Повтор* визначають як «стилістичну фігуру мовлення, що є повторенням послідовності звуків, слів, словосполучень в одному висловленні для виділення певних думок, фраз, деталей в описах, для посилення виражально-зображальних потенцій мови» [29, с. 562].

Характерною рисою повторів є те, що вони завжди яскраво експресивно забарвлені і зі значенням ствердження чи заперечення суміщають вираження жвавої реакції на те, що сказано.

Повторення слів, що властиве діалогічному мовленню, виступає в різних видах і має різні функції. Так, у стверджувальній відповіді на запитання повторення слова, що в складі запитання має смисловий акцент, є нормою:

– *Це книжка?*

– *Книжка. Зараз розгорну її.*

– А хто її написав?

– Ліна Костенко.

Репліка-повтор за своєю формою “підпорядковується першій репліці, тій, що її “породила”: форма словесного повтору не мимовільно вибирається, а підпорядковується певним правилам; склад і будова повтору як другої

частини складної комунікативної одиниці діалогу визначені складом і будовою першої репліки. Але друга репліка є повторенням певного слова чи слів – складників першої репліки.

У діалогічному мовленні можуть повторюватися не тільки окремі слова, групи слів чи словосполучення, але й цілі реагуючі репліки. Виходячи з цього, розглянемо, які основні види реагуючих реплік виділяються в діалогах:

1) репліки-реакції, в яких повторюється одне слово зі складу стимулюючої репліки (– *Ти **сам** розв’язав задачу? – Де там сам!*);

2) репліки-реакції, в яких повторюється предикативна основа стимулюючої репліки (– *Ти **любиш тільки відпочивати**. – Так, я **люблю відпочивати**, але не **тільки**, бо я люблю і працювати*);

3) репліки-реакції, в яких повторюється словосполучення стимулюючої репліки (– *Покуштуй, що я спекла. – Дякую, я не голодна. – Хоч **один** пиріжок **візьми**. – Хіба що **один візьму**. Спасибі.*).

У діалогічному мовленні виділяються різні види реплік-повторів. Усередині ці види мають свої різновиди.

1. Власне повтори, які не ускладнені ніякими додатковими словесними елементами, що беруть участь у побудові другої репліки: – *Скажіть, будь ласка, до міста **далеко**? – Далеко. – А **автобус** тут **ходить**? – Автобус **ходить**. – І коли **він** буває? – Ось, на ваше щастя, **він** уже йде* (Із усн. мовл.).

2. Повтори, що будуються з участю часток, відіграють активну конструктивну роль у формуванні реплік-реакцій в діалозі; репліки, побудовані з допомогою часток, завжди експресивно забарвлені. Якщо інтонація як виразник тих чи інших модальних значень може варіюватися, то частки завжди виступають яскравими виразниками відповідних значень. Наприклад: – *Я **не** поїду на ніяку рибалку. – Як **не** поїдеш? – Ось так! – Дуже прикро! – За сімейними обставинами...* (Із усн. мовл.).

Лінгвістичну характеристику діалогічного мовлення значно доповнить стилістична диференційність, тобто відношення мовних знаків до певних соціально-стилістичних категорій.

Діалогічне мовлення реалізується з допомогою розмовно-побутового стилю, «який може концентрувати в собі елементи всіх інших функціональних стилів і може стояти осторонь від них» [31, с. 117]. Основне призначення розмовного стилю – «бути засобом невимушеного спілкування, живого обміну думками, з'ясування побутових стосунків» [33, с. 116], що відбуваються з допомогою діалогічного мовлення.

До основних ознак розмовно-побутового стилю діалогічного мовлення зараховують: усну форму, невимушеність, непередбачуваність (спонтанність), неофіційність стосунків між мовцями, використання невербальних засобів (жестів, міміки, інтонації тощо), лаконізм, емоційні реакції.

В усному розмовно-побутовому літературному мовленні немінучими є стилістично марковані елементи, класифікація яких залежить від таких чинників: сфер спілкування (офіційно-ділового або повсякденно-побутового); характеру міжособистісного контакту (ввічлива, фамільярна форма); впливу діалектних особливостей та врахування національних варіантів мовлення – східного й західного регіонів України; мовно-мовленнєвої підготовки як результату освіченості та інтелігентності мовця тощо.

1.3. Структура діалогічного мовлення

Діалогічний текст формують діалогічні єдності, які здебільшого є автономними парами реплік, між ними наявний тісний смисло-лінгвальний зв'язок. У науковій літературі виділяють два типи діалогічного тексту: мікротекст і макротекст. Мікротекст функціонує як дво-три-чотиричленну діалогічну єдність. Здебільшого мікротекст містить дві репліки двох співрозмовників. У межах цього мікротексту виокремлюємо комунікативне завдання, інтенції і способи їх вирішення.

Важливим рушійним чинником діалогічної єдності є *комунікативна інтенція* (лат. *intentio* – прагнення, устремління, бажання, намір) – «мовленнєвий задум або воля мовця» [7, с. 409]. Вона необхідна для досягнення комунікативної мети. Інформація може бути вибрана з цього мікротексту, який називається *діалогічною єдністю*.

Макротекст передбачає діалогічне ціле – є поєднання декількох діалогічних єдностей. Його ототожнюємо з діалогом або діалогічним текстом.

Діалогічний текст формують діалогічні єдності, а діалогічну єдність – репліки. Під *реплікою* розуміють «ланцюжок висловлювань-речень (чи речення) одного зі співрозмовників, яке триває доти, доки його не перерве репліка іншого мовця» [38, с. 9]; «мінімальну структурну одиницю комунікативної діяльності співрозмовника, що є стимулом чи реакцією на чуже висловлювання і пов'язане з ним за змістом та тематично» [24, с. 109].

Важливим для організації та розвитку діалогу є чергування реплік-стимулів, реплік-реакцій, та реакційно-стимулювальних реплік. Репліки-стимули спонукають комунікативного партнера до розмови, викликають у нього відповідну реакцію; репліки-реакції виражають згоду чи незгоду, уточнення тієї інформації, яка представлена в репліці-стимулі; реакційно-стимулювальні репліки здійснюють подвійну функцію: 1) є реакцією на повідомлення в репліці-стимулі; 2) виступають стимулом під час комунікативного процесу для створення нових реплік, що необхідні для продовження діалогу.

– *По скільки помідори продаєте? (репліка-стимул)*

– *По 30 гривень, пані! Купіть! Добрі, домашні! (реакційно-стимулювальна)*

– *Так, так! Бачу, що домашні! А Ви звідки? (реакційно-стимулювальна)*

– *Із Заліщиків!*

– *Ааа! Аж із Заліщиків! А Ви часто тут продаєте? (реакційно-стимулювальна)*

– *Ні, не часто! Раз у тиждень, у четвер! (репліка-реакція) (3 усн. мовл.).*

За кількістю реплік діалогічні єдності класифікують на: 1) двочленні; 2) тричленні; 3) багаточленні.

За комунікативною функцією діалогічні репліки поділяємо на вітальні, прощальні, інформативні тощо. Наприклад:

– *Зі світлим Христовим воскресінням!*

– Дякую. Взаємно!

Здебільшого вважають, що діалог є набором діалогічних єдностей, що представлені запитально-відповідними репліками. Однак діалогічні єдності можуть передбачати й комбінації двох розповідних речень (декларативів) – «декларатив – декларатив» чи інших видів речень, що збігаються з репліками і висловлюються таким чином: «спонукання – згода», «декларатив – запитання» і навпаки, «прохання – відмова», «пропозиція – згода», «вітання – взаємне вітання», «прохання – згода» тощо.

Усі запитання українського діалогічного мовлення розділені на клас власне запитань, клас невластивих запитань, клас запитань, перехідних від власне-до невластивих запитань. *Власне запитання* поділяємо на: зіставлявальні запитання; запитання, в яких невідомий факт наявності чи відсутності дії, стану, ознаки; запитання, в яких всі невідомі компоненти стану справ однаково невідомі; запитання, в яких один із неведомих компонентів стану справ найбільш вірогідний. *Невластиві запитання* розділені на підклас запитань, що констатують відповідний стан справ, і підклас запитань, що констатують протилежний стан справ. Клас запитань, перехідних від власне до невластивих запитань, поданий уподібненими запитаннями.

Усі відповіді діляться на клас власне відповідей, клас невластивих відповідей і клас відповідей, перехідних від власне до невластивих відповідей. *Власне відповіді* діляться на підклас підтверджуючих відповідей і клас спростовуючих відповідей. *Невластиві відповіді* діляться на підклас “невідповіді”, підклас повторення запитання при відповіді, підклас відповіді-контактної форми. Відповіді перехідного типу діляться на підклас «висновкових» відповідей і підклас *не знаю*-відповідей.

Основним є запитання як більш незалежне висловлювання, яке визначає вид взаємозв’язку з відповіддю. Найпоширенішим видом функціонального взаємозв’язку запитання з відповіддю є одержання потрібної інформації. За своїм змістом висловлювання, з’єднані цим видом взаємозв’язку, діляться на дві групи – одержання інформації про дію або стан

та одержання інформації про суб'єкта, об'єкт і різні обставини дії. Переважає перша група, тобто одержання інформації про дію або стан.

Запитання про дію має три форми вираження: а) за допомогою інтонації при збереженні прямого порядку слів: – *Ми підемо сьогодні на пляж?* – Так; б) за допомогою частки: – *Чи ми підемо сьогодні на пляж?* – Так; в) за допомогою інверсії: – *На пляж сьогодні ми підемо?* (– *Підемо ми сьогодні на пляж?*) – *Так ми підемо сьогодні на пляж?* / – *Так, але я спочатку зайду в магазин.* (– *Ні, маю невідкладну роботу.*).

До питальної репліки про дію з логічним наголосом на дієслові *Ти підеши сьогодні гуляти?* підійдуть такі види реплік-відповідей: а) стверджувальна або заперечна, виражена часткою *Так* або *Ні*; б) стверджувальна чи заперечна частка можуть передувати продовженню репліки, вираженої дієсловом-повтором: – *Так, піду.* (– *Ні, не піду*); в) інформація про дію визначає також структуру повного складу репліки-відповіді, якій передують стверджувальна чи заперечна частка: – *Так, я піду сьогодні гуляти.* (– *Ні, я не піду сьогодні гуляти*); г) стверджувальна чи заперечна частка не обов'язкова, але наявний повтор дієслова: – *Піду* (– *Не піду*); г) виражена повним реченням, пов'язаним за змістом із темою розмови і одночасно спрямованим на потреби мовця: – *Сьогодні я піду гуляти.*

У діалогічному мовленні часто функціонує риторичне питання – «фігура мови, що використовується як засіб відтворення діалогу з уявним співрозмовником. Оформляється питальним реченням» [58, с. 551]. На відміну від запитання, що виражає, як прийнято вважати, незнання мовцем відповіді і прагнення одержати її від співрозмовника, суть риторичного питання бачиться в тому, що він сам дає відповідь-ствердження впевненості мовця у протилежному. Саме тому риторичне питання тлумачиться через відповідне розповідне речення, наприклад: *Хоч хто знає, яким буде наш майбутній керівник?* (3 усн. мовл.)

Повідомлення в риторичному запитанні завжди буває пов'язане з різними емоційно-експресивними значеннями. Риторичними можуть бути

речення будь-якої структури: із займенниковим питальним словом, із питальною часткою, без спеціальних питальних слів.

Значення запитання складається із незнання мовцем відповіді (денотативний аспект) і апеляції до співрозмовника (ілокутивний аспект). Ці дві складові запитання знаходяться і в риторичному запитанні.

1. *Денотативний аспект риторичного питання* (мовець не знає відповіді) полягає в тому, що воно, як і запитання, свідчить про те, що питальна змінна є для мовця “невідомою”.

2. *Ілокутивний аспект риторичного питання* (апеляція до співрозмовника) полягає в тому, що риторичне питання, як і будь-яке інше, містить апеляцію до співрозмовника, але на відміну від запитання, не вимагає відповіді. Специфіка риторичного питання полягає в тому, що мовець робить слухача співучасником ствердження, що той усвідомив його стереотипність. Тому риторичне питання можна розглядати як запрошення слухача до роздумів, результат яких мовцеві зрозумілий.

Риторичні питання містять у своєму змісті: відомість та очевидність стверджувальної інформації; статус загальновідомої істини; можливість здогадатися при обдумуванні почутого тощо. Риторичне питання виступає часто стверджувальною реплікою діалогічного мовлення і потребує докладного розгляду під час навчання діалогічного мовлення.

Отже, для формування умінь і навичок продукування діалогічних висловлювань учні повинні оволодіти знаннями, що стосуються структури діалогів, їх складників і функцій.

1.4. Невербальні засоби усного діалогічного спілкування

Процес вербальної комунікації завжди відбувається в конкретній ситуації, яка залежить від багатьох чинників. Наприклад, будь-який діалог передбачає конкретних мовців з особливостями їх голосу, жестів, міміки відповідно теми розмови тощо. Тому під час вивчення вербального спілкування завжди необхідно враховувати як мовні, так і позамовні чинники,

зокрема розрізняти невербальні засоби, що передають до 40 % інформації та сприяють діалогічному спілкуванню.

Р. Діксон виділяє два плани мовної інформації: значення внутрішнє (internal) і зовнішнє (external), причому перше він відносить до самого тексту, а друге – до ситуації. Він зауважує, що «тільки весь комплекс ситуації виявляє нам повне і справжнє значення мовленнєвого фрагменту» [65].

Невербальні засоби компенсують недостатність вербальної структури діалогічного мовлення.

Поняття невербальна комунікація (nonverbal communication) уперше було введено у психотерапії [70], як самостійний напрям виокремилося 50-х рр. ХХ ст. [64, с. 27]. Невербальне спілкування охоплює: кінесіку (жести та рухи), такесіку (дотики), фізіогноміку (зовнішність), проксеміку (врахування простору та відстані між мовцями), голосові ефекти (сміх, плач, вигуки тощо), хронеміку (час) тощо. Ф. Бацевич до невербальних компонентів мови зараховує: «акустичну, оптичну, тактильно-кінесичну (пов'язану з тілесними відчуттями), ольфакторну (пов'язану із запахами) і темпоральну (пов'язану із часом) інформації у спілкуванні» [8, с. 79].

Взаємодія вербальних і невербальних засобів, безумовно, повніше розкриває функції мовленнєвих форм, насамперед їх багатозначність, стилістичні відтінки тощо.

У лінгвістичній літературі виокремлюють такі типи жестів:

Жести умовні, прийняті певним народом у різних ситуаціях спілкування. Наприклад, *висунути язик* – в українців це жест, щоб подразнити, в Індії – гнів, у Китаї – погроза, а в народі майя – мудрість.

Жести неумовні – ті, що зрозумілі всім без пояснення. Їх сприймання найчастіше є зрозумілим без спеціальної підготовки, хоч вони й не зовсім прості за структурою та функцією в мовленні. Вони діляться на *вказівні жести*, ті, що вказують на навколишніх людей чи предмет; *показувальні жести* – що показують, передають; якщо вони зображають об'єкти мовлення – це *зображальні жести*; якщо ж вони передають емоції – це *емоційні жести*.

Жести підкреслювальні самі собою значення не мають, але вони допомагають зрозуміти, вияснити певну думку.

Жести ритмічні. Коли мовець підкреслює не окремі місця мовлення чи слова, а все мовлення. Сюди ж належать і *жести невпевнення, сумніву*, які виникають, коли мовець не впевнений, як точно репрезентувати те, що він хоче сказати (розведення руками, потискування плечима).

Емоційні жести, що відображають радість, захоплення, хвилювання, смуток, прикрість, непорозуміння, ненависть, розгубленість, вагання, збентеження. Наприклад: *бити себе в груди, стукати кулаком по столі, повернутися спиною, стукнути себе по лобі, показати на двері, розвести руками* тощо. Стійкі зв'язки спостерігаються між емоційними жестами й емоційними вигуками. Ці вигуки незмінні і, звичайно, не входять у синтаксичну схему діалогічного мовлення, утворюють однослівні висловлювання, що не збігаються з реченням. Емоційні вигуки, що збігаються з жестами, в діалогічному мовленні нерідко є конструктивними компонентами синтаксичної схеми, можуть займати деякі синтаксичні позиції. Наприклад: *Книжка попалася ох! цікава!* Тут вигук *ох* збігається з жестом і вказує на високу міру ознаки. Механізм взаємодії мовлення й жестів у таких випадках вимагає додаткового аналізу.

Вказівні жести рекомендують використовувати дуже рідко, коли це стосується суб'єктів, на які можна вказати. Вживання вказівних жестів тісно пов'язане із ситуацією спілкування. Вказівний жест часто поєднують із вказівним займенником. Деколи вказування вимагає уточнення: *Цю* (показує рукою), *з ручкою*. *У них* (великим пальцем позаду спини) *є...*

Зображальні (описові) жести ніби зображають предмет, показують його. Вони появляються у таких випадках, коли: не вистачає слів, щоб передати те, що уявляється; одних слів недостатньо через емоційний стан мовця; необхідно посилити враження і вплинути на слухача додатково, наочно. Однак зображальні жести не повинні замінювати слів, а лише бути допоміжними елементами у мовленні. Зображальні (описові) жести часто прилягають до окремого слова, тоді вони вносять додаткові відомості про реальний предмет

або експресивно оголюють внутрішню форму слова. Наприклад: *При дітях таке говорити! Ненормальна* (покрутила пальцем біля скроні) *якась!* Поява жесту в такому випадку, звичайно, свідчить про роздратування мовця, його емоційне збудження. Але спостереження над окремими збігами жестів і слів у їх значенні переконують, що лише у частини випадків жест і слово корелюють (взаємно залежать, співвідносяться) за значенням.

Символічні жести часто використовуються в різних типових ситуаціях. Так, існує жест *обмежування* (категоричності) – змахування кистю правої руки, що замінює вислови: *Ніколи не згоджуся; Ніхто не знає; Це зовсім зрозуміло* тощо. Жест *інтенсивності*, рука в кулак, використовується, коли говорять, що людина наполеглива, вперта, активна, сильна тощо. Жест *відмови, заперечення* – це відштовхування долонею чи двома вперед, що супроводжує висловлювання: *Ні, ні, ні! Не потрібно, не потрібно, прошу вас...* тощо. Жест *протиставлення, антонімічності*, коли кисть рухається так, що вказується в повітрі на знаходження когось (чогось) тут і там, що доповнює висловлювання: *і молоді, і старі; то тут, то там; то туди, то сюди; одне на захід – інше на схід* і т.д. Жест *роз'єднання* виконується, коли долоні розриваються, роз'їжджаються в різні боки і супроводжуються висловлюванням: *Вони розійшлись...; Це ми роз'єдали...; Вони роз'їхались...* та інші. Жест *об'єднання*, коли з'єднують пальці в пучок або з'єднують долоні: *З'єднаймо зусилля! А якщо разом це покласти? Вони добре спрацювалися* та ін.

Одним із важливих кінесичних засобів діалогічного мовлення є міміка. У сучасному словнику лінгвістичних термінів А. Загнітка поняття *міміка* визначено як «виразні рухи м'язів обличчя, одна з форм вияву почуттів людини; один з найважливіших складників кінесики, пов'язаний з різноманітними виразами обличчя, рухами його частин» [29, с. 428]. Міміка дозволяє краще зрозуміти співрозмовника, його почуття. Наприклад, підняті брови, опущені вниз куточки губ, ледь розтулені губи сигналізують про здивування; опущені вниз брови, зімкнені губи, стислі зуби свідчать про гнів мовця.

Особливої уваги заслуговує погляд – погляд. У діалогічному мовленні погляд виконує функції синхронізації. Мовець здебільшого менше дивиться

на партнера, ніж слухач, що дозволяє йому більше концентруватися на змісті свого висловлення. Візуальний контакт передає широкий спектр емоцій мовця, спонукає до початку чи завершення розмови; протягом розмови погляд може засвідчувати увагу чи неухагу до співрозмовника.

Важливим компонентом усного діалогічного мовлення є інтонація. Вона проявила себе давно, ще в античному світі, у формі науки про правильне мовлення – риториці.

Вивчення інтонації почалося з виявлення її ролі в розрізненні типів висловлювання (запитання, спонукування тощо), потім у центрі уваги опинилася проблема співвідношення інтонації та синтаксису. Починаючи з 60-х років XX століття, ведеться інтенсивний пошук одиниць інтонації, а в 70-ті роки проходить переорієнтація дослідників у бік вивчення інтонації тексту.

Інтонація – «сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця» [58, с. 227]. На думку А. Палихатої, «інтонаційна форма є єдністю взаємопов'язаних компонентів – мелодики, сили, довготи, темпу промовляння, тембру і пауз – відповідних певним мовним значенням» [43, с. 108]. Отже, підкреслюється, що інтонація має не тільки формальний, але й змістовий бік. Цей підхід до розуміння інтонації дозволяє розв'язувати питання, що стосуються навчання діалогічного мовлення.

В українській мові численні приклади інтонації у вигляді логічного наголосу в структурі висловлювання, побудованого за звичайними нормами граматики, враховуючи випадки виділення певного слова для перетворення структури висловлювання з переміщенням членів речення. Інтонація не граматичного характеру належить до сфери, що потребує аналізу в паралінгвістичному плані.

Характеристика структурних елементів інтонації вимагає визначення звука людського мовлення, оскільки звук як акустична одиниця поєднує у

собі ознаки висоти, сили, тембру та довготи. Основними компонентами інтонації вважають мелодику, ритм, інтенсивність, темп та тембр мовлення.

Важливим позамовним складником діалогічного мовлення є виправдано використані паузи. *Паузою* в діалогічному мовленні називається зупинка між мовними тактами, окремими словами, складами слів, реченнями чи репліками, тобто перерва у мовленнєвому потоці.

У діалогічному мовленні використовують логічні, психологічні паузи, паузи емоційного підсилення, настороження, пригадування, замовчування, емоційного порівняння, відшукування відповіді, жалю, стримування почуттєвих реакцій, роздумів, спонукання, залякування, напруження. Необдумані використані паузи можуть звести логіку найпростішого висловлювання до нісенітничі.

Висновки до розділу 1

Аналіз лінгвістичної літератури з проблеми дослідження дав можливість серед інших видів спілкування виділити мовленнєвий, виявити його функції, зрозуміти аналогічність понять «діалогічне спілкування» й «діалогічне мовлення», окреслити значення говоріння та аудіювання, визначити роль мовця і слухача. У дослідників у галузі усного діалогічного мовлення склалося переважно однакове й усталене уявлення про його типологію – діалог, трилог, полілог та їхні види: обговорення, дискусію, диспут, дебати, полеміку тощо. Диференційований та цілеспрямований підхід до навчання усного діалогічного мовлення вимагає від учнів основної школи систематичного й послідовного оволодіння цим теоретичним матеріалом.

Основними особливостями діалогічного мовлення є ситуативність, фразеологічність, еліптичність, клішованість, стилістична диференційність, з якими мають знайомитись учні, що працюють над удосконаленням усного діалогічного мовлення. Вербально описана ситуація є функціональною опорою для продукування діалогічних висловлювань. Вона має свою структуру, яка складається з умов, відношень, обставин, подій, середовища, і слугує певним стимулом для створення діалогічної мовленнєвої взаємодії.

Під час вивчення діалогічного мовлення учні повинні знати структуру діалогу: розуміти поняття «діалогічна єдність», «репліка» та визначати їх типи. Ознайомлення з класифікацією запитань і відповідей допоможе учителеві та учням правильно побудувати запитально-відповідні діалогічні єдності та загалом діалогічні тексти, а також послуговуватися під час діалогу риторичними питаннями.

У діалогічному мовленні беруть участь такі невербальні засоби, як жести, міміка, пауза, погляд, інтонація тощо. У діалогічному мовленні важливим є дотримання культури вживання невербальних засобів, які поруч із вербальними чинниками слугуватимуть правильному висловлюванню мовця й позитивному впливу на співрозмовника.

РОЗДІЛ II

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ УСНОГО ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

У сучасній дидактиці важливим завданням є розвиток у старшокласників здатності до самостійного мовлення, що є запорукою формування високої культури спілкування та ефективної міжособистісної комунікації. Діалогічна форма взаємодії виступає універсальним інструментом, що охоплює як інтелектуальну, так і соціальну сферу людського життя.

Учителі української мови, які працюють у старших класах, мають формувати в учнів уміння вести діалог, що дозволяє поєднати теоретичні знання з практичним досвідом. Це дає можливість учням не лише впевнено орієнтуватися у власних знаннях, а й знаходити способи для подолання невідомих життєвих ситуацій. Навички діалогу, що формуються під час вивчення української мови, сприяють адаптації особистості до вимог сучасного соціуму.

Педагог, виконуючи роль модератора освітнього процесу, має використовувати підходи, які забезпечують довірливу взаємодію з учнем. Це вимагає гнучкості, здатності до зміни соціальних ролей та уважного ставлення до особистісних особливостей учнів у контексті діалогічної взаємодії.

Діалогічне спілкування – система навичок, необхідних молодій людині в її подальшому житті. Однак сучасна особистість має не лише знати, а й уміти вести перемовини, досягати порозуміння в багатокультурному середовищі. Отже, у старшій школі потрібно навчати учнів самостійно здобувати й розвивати ці навички, спираючись на можливості як шкільного, так і ширшого соціального середовища.

Діалог передбачає не лише обмін думками, а й глибоке спільне осмислення важливих питань. Він виникає там, де є складні проблеми, які не мають однозначних відповідей, що стимулює мислення та асоціативну уяву.

Таку ідею підтримує Н. Голуб, зазначаючи: «Щоб уявити масштаби втрат через незнання і невміння спілкуватися, для початку згадаємо, що, за висновками вчених-психологів, спілкування як обов'язковий компонент усіх видів діяльності є важливою умовою, без якої неможливе пізнання дійсності, формування емоційного світу і поведінки людини. Молоді люди в суспільстві, де немає місця порозумінню, конструктивному діалогу, де переважають не інтелект і логіка, а цинізм, хитрість і сила, втрачають віру у себе, свої сили і цінності, що мали б стати опорою їхньої моральності» [19, с. 5].

Справжній діалог можливий лише за умов повноправного партнерства, де вчитель і учень разом шукають відповіді на складні питання, міркують, сумніваються і приходять до висновків. Однак традиційна система освіти часто не враховує специфіку діалогічного мовлення, обмежуючи учнів простими відповідями на запитання. Це, зі свого боку, не сприяє розвитку гнучкого мислення та комунікативної компетентності.

Загальнодидактичні принципи навчання, як-от науковість, системність, доступність, доповнюються такими, що спрямовані на діалогічну взаємодію: гуманізація, креативність, культурна орієнтація. У цьому контексті навчання мови варто розглядати як процес комунікативної діяльності, що виходить за межі суто граматичного матеріалу.

Г. Балл виокремлює шість діалогічних універсалій, серед яких: «повага до співрозмовника, прийняття його індивідуальності, внутрішня гідність, толерантність, ефективність досягнення мети, культурна обізнаність» [3, с. 24–31]. Це дає змогу створити портрет особистості, здатної до результативної комунікації.

Оволодіння діалогом передбачає не лише вміння ставити запитання та відповідати. Потрібно також мати багатий арсенал мовленнєвих засобів, що дозволяють ініціювати, підтримувати і завершувати розмову, адаптуватися до зміни умов і враховувати поведінку інших учасників спілкування. Як зазначає О. Савченко, діалогічне навчання є «розмовою, бесідою між двома особами, метою якої є пізнання сутності предмета чи явища в процесі обміну думками суб'єктів навчальної взаємодії» [47, с. 482].

2.1. Зміст роботи над усним діалогічним мовленням у чинних навчальних програмах з української мови

Навчальна програма є «документом, затвердженим Міністерством освіти і науки, у якому визначено мету й завдання курсу, обсяг і систему знань, коло умінь і навичок з української мови, що їх мають обов'язково отримати учні в процесі навчання» [61, с. 36]. Зміст сучасних програм репрезентовано через взаємопов'язані змістові лінії, які співвідносяться зі стандартом мовної освіти.

У чинних навчальних програмах з української мови для учнів 10–11 класів рівня стандарту та профільного рівня [59; 60] особлива увага звернена на формування в учнів умінь ефективного усного діалогічного мовлення. Основні аспекти цієї роботи передбачають розвиток комунікативних умінь, формування критичного мислення, підвищення мовленнєвої культури тощо.

Навчальна програма з української мови для старшої школи (рівень стандарту) [59] передбачає системну, цілісну і практично орієнтовану роботу над розвитком усного діалогічного мовлення через реалізацію мовленнєвої лінії та вивчення практичної риторики. Діалогічне мовлення подано як складник практичних мовленнєвих дій учнів, уведених у різноманітні життєві ситуації спілкування.

У *10 класі* у межах вивчення теми «Вступ. Лексикографія» (3 год.) мовленнєва змістова лінія передбачає *обговорення теми «Словники в нашому житті»* [59, с. 12], що допоможе учням зрозуміти, що словники – це не просто книги з тлумаченнями слів, а потужні інструменти мовної грамотності, комунікації та самоосвіти. Вони супроводжують людину від початкової школи до зрілої професійної діяльності. Обговорення такої теми сприяє розумінню учнями основних функцій словників, зокрема інформативної (подають тлумачення значень слів, допомагають дізнатися про походження слів, наголос, граматичні форми), нормативної (репрезентують правильне вживання, написання та вимову слів, формують мовну культуру та мовний смак в учнів), культурної (зберігають історію та мовне багатство, відображають розвиток культури, менталітету, світогляду народу), освітньої

(сприяють розвитку лексичного запасу, допомагають в навчанні, особливо під час підготовки творчих робіт чи доповідей). Навчальну, виховну та культурну цінність серед рекомендованих видів роботи становить запропонований *диспут* на тему «*Не бійтесь заглядати у словник: Це пишний яр, а не сумне провалля...*» (Максим Рильський) [59, с. 12]. Він не лише активізує мовленнєву діяльність учнів, а й формує в них усвідомлене, шанобливе ставлення до української мови та її ресурсів. Запропонована тема диспуту виконує важливу навчальну роль, оскільки розширює знання про лексикографію, типи словників, їхню структуру та функції: навчає користуватися словниками як інструментами самоперевірки та мовного розвитку, розвиває вміння вести дискусію, аргументувати, формулювати та обстоювати думку. Окрім того, такий диспут має неабиякий виховний потенціал: плекає повагу до слова, мови як національної цінності, підсилює зацікавлення до самонавчання, самоосвіти, формує навичку постійного самовдосконалення, вчить цінувати мовну культуру, рідну мову як духовне надбання нації. У темі диспуту вбачаємо і соціокультурну функцію, що полягає в осмисленні поетичного образу словника як «пишного яру», розкритті культурно-історичного значення словників у збереженні національної ідентичності.

Потужний потенціал для формування усного діалогічного мовлення десятикласників містить тема «Лексична норма» (10 год.), під час вивчення якої учні мають можливість взяти участь в *дискусіях*. Одна з рекомендованих тем для дискусії – «*Які слова руйнують наше життя?*» [59, с. 14]. Проведення дискусії на таку глибоку соціально-мовну тему є не лише ефективним засобом формування усного діалогічного мовлення в учнів старших класів, а й інструментом для активізації мовної, емоційної, пізнавальної й етичної сфери особистості. Така дискусія підвищує мовленнєву культуру, вчить уникати згрубілої лексики, дискримінаційних висловлювань, сприяє усвідомленню впливу слова на психологічний стан люди, формує вміння висловлювати власну думку, розвиває аргументацію, логіку мовлення, допомагає відпрацьовувати етичні моделі діалогу: слухання,

заперечення, підтримка. Учні мають можливість поміркувати, чи, дійсно, мовлення може впливати на стан людини та її стосунки; навести приклади з власного життя або зі спостережень за чужим; пригадати, як слова вплинули на їхній емоційний стан та зробити висновки, яких слів варто уникати та навчитися говорити так, щоб не руйнувати життя, а розвивати.

Тема дискусії *«Інтернет зближує чи накопичує самотність?»* [59, с. 14] є надзвичайно актуальною в сучасному інформаційному суспільстві, оскільки сприяє активному розвитку усного діалогічного мовлення в учнів, формує комунікативну компетентність у реальних ситуаціях спілкування, а також формує медіаграмотність, критичне мислення й мовну культуру. Комунікативна функція такої дискусії полягає у вмінні розпочинати, підтримувати чи завершувати діалог, тренуванні ввічливого заперечення та аргументування власної позиції, розвитку мовленнєвого етикету, активного слухання тощо. На психолого-соціальному рівні обговорення запропонованої теми сприяє самовираженню учнів, розкриттю емоцій через мовлення, стимулюванню осмислення впливу цифрових технологій на людські стосунки. При цьому учні збагачують активний словник («соціальні мережі», «ізоляція», «віртуальне спілкування», «реальна взаємодія»), вчать доречно вживати синонімічні конструкції, фразеологізми, образні висловлювання.

Учні мають можливість навчитися слухати й реагувати на репліки, вести бесіду в умовах полеміки, використовувати лексичні засоби точності, логічного зв'язку, емоційного забарвлення, розвивати критичне мислення, застосовуючи реальні приклади з медіа, соцмереж і під час дискусії на тему *«Чи потрібні мові запозичення?»* [59, с. 15]. Окрім того, десятикласники удосконалюють навички діалогічної взаємодії (запитання, уточнення, погодження чи заперечення), вивчають мовленнєві формули етикету при обговоренні суперечливих тем, поглиблюють розуміння мовної гігієни та мовної стійкості.

У межах опанування лексичних норм учням 10 класу також пропонують заздалегідь підготувати виступ, який вони зможуть репрезентувати під час дискусії на тему *«Грубість – духовна слабкість чи*

демонстрування сили?» [59, с. 16]. Така тема є етично-мовленнєвою і сприяє не лише розвитку діалогічного мовлення, а й формуванню ціннісного ставлення до слова як засобу впливу на співрозмовника. Підготовка до дискусії уможливить процес опрацювання мовленнєвих стратегій: переконання, уточнення, спростування, активного слухання; активізує роботу над тональністю мовлення, інтонацією, мовленнєвим етикетом; навчить вести діалог у напружених ситуаціях, не переходячи на грубість.

Десятикласники вдосконалюють усне діалогічне мовлення й під час опанування орфоепічної норми (5 год.), зокрема в процесі *діалогування з учителем або учнями* [59, с. 20], що є одним із найефективніших способів розвитку мовної компетентності, критичного мислення та культури спілкування. Для діалогування з учителем здебільшого використовують офіційно-діловий стиль з елементами навчального діалогу, у межах якого учень має можливість представити такі комунікативні наміри: поставити запитання вчителю; уточнити незрозуміле; висловити власну думку або коректно (з повагою) заперечити думку вчителя; аргументовано підтримати або спростувати тезу. Під час такого діалогу старшокласники вдосконалюють чіткість мовлення, вміння добирати доречні лексичні одиниці, розвивають логічне мислення, вчать слухати й реагувати на запитання вчителя. Діалог з однокласниками може бути репрезентований як неформальне, але структуроване мовлення. Ефективними методами навчання стануть інтерв'ювання одне одного, круглий стіл, діалог-полеміка, метод «Прес» (позиція – аргумент – приклад – висновок). Отже, діалог з учителем формує навички офіційного мовлення, логічної аргументації та культури запитання, а діалог з однолітками – вміння вільно, але послідовно і толерантно вести бесіду, слухати та реагувати. Обидва види діалогів сприяють гармонійному розвитку усного діалогічного мовлення старшокласника.

Одним із рекомендованих завдань у навчальній програмі в межах вивчення теми «Орфографічна норма» (20 год.) є *обговорення тексту рекламного характеру* [59, с. 22], під час якого старшокласники не лише вдосконалюють усне діалогічне мовлення, а й розвивають критичне

мислення, мовну виразність, аналітичні вміння і здатність до переконливого спілкування. Насамперед варто запропонувати учням ознайомитися з рекламним текстом (друкованим, аудіо, відео), визначити цільову аудиторію, продукту, ідею. Важливо, щоб учні відповіли на низку питань: Яке враження викликає в них реклама? Які засоби впливу використано (епітети, гасла, метафори, фразеологізми, емоційно забарвлена лексика)? Чи є в рекламі маніпуляція або перебільшення? На нашу думку, ефективною стане обговорення рекламного тексту в парах (між споживачем та рекламодавцем) або групах (між критиками і захисниками рекламного продукту). Цікавим для учнів може стати *обговорення* питання «Як можна вдосконалити запропоновану рекламу», а також *інтерв'ювання* один одного на тему «Чи довіряєш ти рекламі?», запропонувавши продовжити низку фраз, як-от: «*Я думаю, що цей рекламний текст намагається...*»; «*На мою думку, автор реклами перебільшує, коли...*»; «*Мені здається, реклама ефективна, бо вона...*»; «*Я не згоден, адже в тексті йдеться про...*» та ін.

У подібному ключі можна провести й *обговорення публіцистичного тексту* [59, с. 22], що є важливим засобом розвитку мовленнєвої, соціокультурної та критичної компетентностей старшокласників. Такий вид діяльності сприятиме активному входженню учнів у суспільний дискурс, навчить аргументовано висловлювати думку, аналізувати суспільно важливі проблеми.

Під час вивчення розділу «Морфологічна норма» (12 год.) учням 10 класу пропонують *коментування висловлень відомих людей* [59, с. 24], про збереження природи. Такий тип роботи формує екологічну свідомість учнів, розвиває критичне мислення, формує вміння вести діалог на екологічні й етичні теми. Насамперед варто запропонувати учням вислови відомих людей з означеної теми, напр.: «*Люби природу не як символ душі своєї, люби природу не для себе, люби для неї*» (Максим Рильський); «*Думай про природу як про співтовариство, а не як про крамницю товарів*» (Холмс Ролстон III); «*Природа живе, якщо шука спить, а карась дрімає*» (Володимир Голобородько) тощо. Після того, як десятикласники поміркують над змістом висловлення, можна перейти до коментування та обговорення в парах,

зокрема один учень зачитує вислів, інший – коментує. Цікавим стане діалог між учнями на теми: *«Чи актуальне це твердження сьогодні?»*, *«Які приклади з життя це підтверджують чи спростовують?»*, при цьому доречно запропонувати старшокласникам готові кліше для діалогу, як-от: *«Я погоджуюся з думкою автора, бо...»*; *«Мені здається, це висловлювання закликає нас...»*; *«З цим можна сперечатися, адже...»*; *«У сучасному світі це особливо актуально, тому що...»*. Окрім того, можна організувати круглий стіл *«Цитати, що змінюють ставлення до природи»*.

У процесі опанування морфологічних норм учням пропонують представити *«висловлення прохання про допомогу чи висловлення подяки незнайомим людям за допомогу»* [59, с. 24]. У цьому аспекті ефективними для вдосконалення усного діалогічного мовлення стане ситуативне моделювання реальних діалогів, напр.: один учень – перехожий, інший – турист, що просить про допомогу (ситуація: загублена річ, потрібна порада або маршрут) та інші. При цьому десятикласники вчать не тільки будувати діалог відповідно до норм мовленнєвого етикету та використовувати мовні формули, характерні для ввічливого прохання чи подяки, а демонструють культуру поведінки у міжособистісному спілкуванні.

Успішне формування діалогічного мовлення учнів 10 класу відбувається через практичну риторiku – синтез мовного, етичного й логічного компонентів, що забезпечує учням не лише мовну грамотність, а й здатність ефективно комунікувати.

У межах теми *«Риторика як мистецтво, наука й навчальна дисципліна»* (9 год.) [59, с. 17] учні опановують поняття *«мовленнєва ситуація»*, *«мовленнєвий вчинок»*, *«мовленнєва подія»*, *«особистість мовця»*, знайомляться з вимогами до мовлення оратора та етапами підготовки тексту до виступу, вивчають прийоми налагодження контакту, засвоюють ефективні стратегії і тактики мовленнєвої поведінки тощо. У контексті означеної теми ефективними для формування діалогічного мовлення стануть такі види роботи: 1) *моделювання аудиторії* (учні мають можливість уявити себе доповідачами перед різними типами слухачів: однолітками, батьками,

експертами; вчатьсЯ відповідати на запитання, підбираючи відповідний стиль, лексику, інтонацію); 2) *моделювання ситуації спілкування* (відтворення побутових, навчальних, офіційних ситуацій; рольові ігри: інтерв'ю, дебати, переговори); 3) *аналіз змісту промов* та їх обговорення з однокласниками.

У розділі «Практична риторика» тема «Суперечка як вид комунікації» (7 год.) передбачає дискусію на тему: *«Гроші. Навіщо збирати? Де зберігати? На що витратити? Як заощаджувати?»* [59, с. 27], що допомагає розвивати комунікативні навички, фінансову грамотність та вміння вести конструктивну полеміку. Під час такої дискусії варто запропонувати тези для обговорення: *Чи потрібно дітям вміти заощаджувати гроші? Чи завжди варто відкладати, чи краще витратити на задоволення? Гроші – засіб для щастя чи лише інструмент для виживання? Де варто зберігати гроші: вдома чи в банку? Як уникати спонтанних покупок?* При цьому учням цікаво буде спробувати себе в різних ролях: прихильник ощадливості; той, хто вважає, що гроші – для життя тут і зараз; фінансово грамотний консультант; спонтанний покупець.

Актуальною є і запропонована в програмі тема дискусії *«Мовна мода – це добре чи погано?»* [59, с. 27], у процесі якої учні матимуть змогу лише розвивати мовне чуття, логічне мислення, толерантність у спілкуванні, а й сформувати навички конструктивної суперечки, яку доречно побудувати у форматі «за» і «проти» та у формі рольової гри: мовознавець, учень, блогер, учитель, модератор. При цьому можна запропонувати мовленнєві формули для розвитку суперечки: *«Я не згоден з цією думкою, тому що...», «Дозвольте заперечити...», «Хочу уточнити...», «На мою думку, це питання дискусійне...», «Це правда, але є й інші приклади...»* тощо.

Учні II класу, вивчаючи розділ «Мовна стійкість як ключова риса національномовної особистості» (1 год.) мають удосконалювати усне діалогічне мовлення під час дискусії на тему: *«Чи потрібно бути мовно стійким?»* [59, с. 28], що сприятиме розвитку вмінь висловлювати й аргументувати власну думку, вести ввічливу полеміку, яка ґрунтується на повазі до думки співрозмовника, а також допоможе глибше усвідомлювати роль мови як засобу самоідентифікації й культури. Для ефективної дискусії

варто розподілити ролі (мовознавець, соціолог, українець-емігрант, студент у багатомовному середовищі) та запропонувати ключові тези для обговорення, як-от: *Мова – це частина національної ідентичності; Стійкість – запорука виживання мови в умовах глобалізації; Людина, що змінює мову під тиском, може втратити зв'язок із культурою; Мовна адаптація – ознака відкритості до світу; Знання кількох мов збагачує людину; Не завжди мовна зміна – результат тиску, іноді – вибір.*

Під час засвоєння морфологічних норм (11 год) одинадятикласникам пропонують «складання діалогів, що містять запитання і відповіді з числівниками на позначення дат і часу певних подій» [59, с. 33]. У межах такого типу завдань ефективним стане складання усних діалогів у парах за ситуаціями, напр.: 1) учень розповідає однокласнику про розклад НМТ; 2) діалог між туристом і гідом про дати заснування пам'яток; 3) інтерв'ю з ветераном, під час якого запитання розпочинатимуться словами «У якому році...?», «Коли...?» тощо. Такі завдання сприятимуть розвитку точності висловлення, граматичної правильності та комунікативної обізнаності.

Удосконалювати усне діалогічне мовлення старшокласники зможуть і під час «коментування сталих виразів із дієприкметниками, що перейшли в іменники та складання з ними діалогів (*Очі завидючі – руки загребучі; Береженого Бог береже; Не вчи ученого їсти хліба печеного* та ін.)» [59, с. 33], напр., під час різних ситуацій: у школі (– *Ти чого не перейшов дорогу на червоне? – Бо береженого Бог береже!*); у магазині (– *Ти бачив, як він хапав усе з прилавку? – Аякже. Очі завидючі – руки загребучі*), під час суперечки (– *Я розкажу тобі, як правильно робити! – Та не вчи ученого їсти хліба печеного!*). Такі завдання розвивають мовну інтуїцію, емоційне мислення та культуру мовлення учнів старшої школи.

Усне діалогічне мовлення учні вдосконалюють і під час «складання діалогів за умовами запропонованої ситуації спілкування із використанням дієслів, що не мають розрізнення за категорією роду» [59, с. 34]. У цьому аспекті учням 11 класу цікаво буде складати усні діалоги за поданою ситуацією (*«Учень запізнився на урок і пояснює причину», «Подруга телефонує, щоб*

домовитись про зустріч») чи представляти діалоги-імітації (вчитель називає дієслово – учні складають і озвучують репліки, що починаються з цього слова). Такі завдання спрямовані на поглиблення граматичної грамотності, розвиток спонтанного мовлення та культури усного спілкування.

Під час опанування розділу «Синтаксична норма» (15 год.) автори навчальної програми пропонують *діалогування* на тему «*Корисне дозвілля*» [59, с. 34], у межах якого учні можуть складати діалог у парі за ситуацією (напр., один учень пропонує спільну активність на вихідні, інший погоджується або пропонує свій варіант проведення часу); розіграти сценку (діалог між телеведучим і підлітком на тему: «*Як я проводжу дозвілля*»); створити мініпроект «7 ідей для корисного дозвілля» і представити його у формі діалогу між двома учнями тощо. Такі завдання допоможуть старшокласникам розвивати вміння вести діалог на побутово-соціальні теми; збагачувати лексику, пов'язану з темою дозвілля, інтересів, хобі; формувати культуру усного мовлення: ввічливість, аргументацію, ініціативність.

Діалогування на одну із тем пропонують учням і під час вивчення пунктуаційної норми (14 год.). Перша тема для діалогу – «*На добро відповідай добром, а на зло?*» [59, с. 37] спрямована на виховання в учнів етичних цінностей, культури спілкування та вміння формулювати і відстоювати власну позицію. У процесі обговорення актуальними стануть запитання: 1) Як ти розумієш вислів: «*На добро відповідай добром*»? 2) *А як реагувати на зло? Прощати чи відповідати?* 3) *Чи завжди добром можна перемогти зло?* 4) *Чи є межі терпимості?* Окрім того, доречно запропонувати старшокласникам готові кліше для відповідей: «*Я вважаю, що...*», «*Добром відповідаю завжди, бо...*», «*Зі злом складніше. Іноді...*», «*Можна пробачити, але не забувати...*», «*Є ситуації, коли...*». Такий діалог активізує емоційно-ціннісне мислення і сприятиме розвитку усвідомленої громадянської поведінки.

Інша запропонована тема діалогу – «*Чому Ліна Костенко назвала страшними слова «дволикість», «дворушництво», «двозначність», «двомовність», «двоєдушність»?*» [59, с. 38] сприятиме розвитку етичного

смаку, вміння аналізувати поетичне слово й висловлювати особисту. Насамперед потрібно з учнями попрацювати над значенням представлених слів у наведеному вислові, після чого можна запропонувати мовленнєві кліше для діалогу: *«Я думаю, що ці слова Ліна Костенко вважає страшними, бо...»*, *«Це не просто терміни – це характеристики людської фальші»*, *«Мене найбільше вразило слово... бо воно...»*, *«Мені здається, Ліна Костенко застерігає нас...»*. У контексті цієї справи цікавим буде складання діалогу на основі власного етичного досвіду (напр., ситуація, коли хтось повівся «дволико» – і як ти це сприйняв). Результатом таких завдань стане глибше розуміння учнями поетичного змісту, уміння будувати діалог на основі філософських тем, збагачення мовлення образними одиницями.

Отже, проаналізована програма з української мови для старшокласників (рівень стандарту) створює умови для формування комунікативної особистості, яка здатна ефективно взаємодіяти в суспільстві, висловлювати свої думки, переконувати співрозмовників та досягати порозуміння з ними через усне діалогічне мовлення.

3-поміж завдань у **навчальній програмі з української мови для учнів 10–11 класів профільного рівня** важливим є уміння старшокласників *«дискутувати, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами, вести конструктивний діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету та етичних норм»* [60, с. 5]. Саме мовленнєва (комунікативна) змістова лінія спрямована на володіння *«основними видами публічних виступів (висловлювання, монолог, дискусія, полеміка, дебати), редагування текстових зразків, конструювання виступів, діалогів і полілогів, на готовність розв'язувати проблеми особистісного і суспільного характеру»* [60, с. 18].

У навчальній програмі репрезентовано рівні володіння діалогічним мовленням, зокрема учні 10 класу мають засвоїти його на рівні не залежного користувача (*«учень достатньо невимушено бере активну участь у діалозі, дискусії, дебатах, аргументуючи свої судження»* [60, с. 22]); учні 11 класу – компетентного (автономного) користувача (*«учень чітко й лаконічно*

формулює думку, аргументує її, невимушено спілкується зі своїми співрозмовниками, бере участь у розмові чи дискусії, вільно застосовуючи ідіоматичні звороти та розмовні слова і вирази, розрізняючи найтонші відтінки смислу» [60, с. 22]).

Учні 10 класу, вивчаючи розділ «Мовленнєве спілкування. Стилїстика і культура мовлення», розглядають особливості діалогічного мовлення, зокрема дискусійного. Програма передбачає, що після опанування цієї теми десятикласники зможуть продукувати усні діалогічні висловлювання, «у тому числі тексти, які сприяють гармонізації психоемоційного стану, містять моделі досягнення свободи особистості, соціальної захищеності, сімейного щастя, кар'єрного зростання та ін.» [60, с. 54]. Тому варто пропонувати учням діалоги на теми, що мають емоційне та соціальне значення, напр.: «Свобода особистості» (розмови про самореалізацію, вибір життєвого шляху, внутрішню автономію), «Соціальна захищеність» (діалоги про підтримку з боку держави, правову грамотність, допомогу іншим), «Сімейне щастя» (створення образів гармонійної родини, підтримки, довіри), «Кар'єрне зростання» (теми мотивації, самовдосконалення, професійного успіху). У цьому аспекті старшокласникам буде цікавим моделювання життєвих ситуацій, пов'язаних з викликами й можливостями (напр., «Співбесіда на нову роботу», «Конфліктна ситуація в родині з подальшим її вирішенням», «Вибір життєвого пріоритету», «Мрії та плани на майбутнє» тощо.

Оскільки в 10 класі учні вже володіють базовими навичками мовлення, то мають можливість удосконалити діалогічне мовлення через дебати як форму дискусії [60, с. 56]. Мета дебатів – поглибити вміння будувати переконливу усну відповідь, розвинути стратегічне мислення у мовному процесі, виховати мовну толерантність, уміння чути опонента. Тому учням потрібні пропонувати цікаві та актуальні теми (напр., «Соцмережі приносять більше шкоди, ніж користі», «Шкільна форма: за чи проти?», «Кіберспорт – це справжній вид спорту»), що дозволить розподілити учнів на команди – «за» і «проти». Під час дебатів учні навчаться користуватися мовленнєвими кліше («Ми вважаємо, що...», «На підтвердження цього наведемо приклад...», «Це свідчить про те, що...»,

«Дозвольте не погодитись...», «Аргумент опонентів не переконливий, оскільки...», «Отже, ми довели, що...»), які потрібно використовувати для висловлення позиції, обґрунтування, заперечення, висновків).

Учні 11 класу у межах мовленнєвої змістової лінії повинні навчитися створювати діалог відповідно до запропонованої ситуації, діалог, який передбачає обмін думками під час офіційної та неофіційної розмови. Навчальна програма передбачає роботу з діалогом-полемікою, діалогом-дискусією, а також самостійне визначення теми і змісту діалогу [60, с. 79].

Формування усного діалогічного мовлення учнів 11 класу під час *полеміки* – це важлива частина мовної освіти старшокласників, яка готує їх до ефективного спілкування в університетському, професійному та громадському середовищі. Полеміка дає змогу не лише вдосконалити мовленнєві навички, а й сформувати логічне, критичне та етичне мислення. Актуальними темами для полеміки в старшій школі профільного рівня вважаємо такі: *«Чи потрібна державна підтримка молоді після закінчення ЗЗСО?»*, *«Інтернет: свобода слова чи простір маніпуляцій?»*, *«Кар'єра чи родина: що має бути на першому місці?»*, *«Шкільні предмети: які варто залишити, а які – змінити?»*. Перед цим одинадцятикласників обов'язково потрібно ознайомити з поняття полеміки; пояснити, як формулювати власні тези, як виявити приховані тези опонентів; навчити наводити аргументи з наведенням прикладів з різних джерел (наука, історія, особистий досвід). Водночас учні повинні удосконалити вміння аналізувати помилки та ввічливо заперечувати (*«Цікава думка, однак...»*, *«Ваш аргумент суперечить...»*).

За навчальною програмою учні в 11 класі повинні навчитися вести *ділову телефонну розмову* [60, с. 80]. Така форма спілкування потребує чіткої структури, ввічливості, логічності та дотримання норм мовного етикету. Вона особливо актуальна в контексті підготовки учнів до дорослого життя, спілкування із ЗВО, установами, роботодавцями тощо. Насамперед старшокласників потрібно ознайомити з типовою структурою ділової телефонної розмови: 1) привітання та ідентифікація (*«Добрий день! Вас турбує учень(ця) 11 класу, [ПІБ]...»*); 2) формулювання мети дзвінка (*«Я*

телефоную з приводу...», «Хотів(ла) дізнатися інформацію щодо...»); 3) основна частина: уточнення деталей («Чи можу я поставити кілька запитань?», «Скажіть, будь ласка...»); 4) завершення розмови («Щиро дякую за допомогу», «До побачення, гарного дня!»). Вести діалогічне мовлення у формі телефонної розмови можна через рольові ігри, під час яких учні в парах моделюють різні ситуації (дзвінок до приймальної комісії ЗВО; запис на співбесіду; дзвінок у державну установу; дзвінок у поліклініку (запис на прийом) тощо).

Учні 11 класу під час профільного навчання також можуть удосконалювати усне діалогічне мовлення дебатів на соціокультурну й професійну тематику [60, с. 80], що допоможе старшокласникам розвивати критичне мислення, вміння аргументувати, висловлюватися в офіційно-діловому стилі, вести діалог у форматі культурної суперечки, що актуально як у суспільному, так і професійному контексті. З-поміж соціокультурних тем, на нашу думку, цікавими для старшокласників стануть такі: *«Чи повинна школа формувати громадянську активність?», «Чи впливає культура споживання на ідентичність молоді?», «Чи потрібна цензура в інтернеті?», «Чи має право кожен на публічне висловлення думки в соціальних мережах?»*; у межах професійної тематики актуальними є: *«Вища освіта – ключ до кар'єрного успіху?», «Фріланс чи офісна робота: що краще для молоді?», «Чи варто поєднувати навчання і роботу?», «STEM-професії – майбутнє молоді?»*. Дебати обов'язково повинні мати чітку структуру: 1) представлення команд (позицій «за» та «проти»); 2) вступне слово кожної сторони (до 2 хвилин); 3) наведення аргументів (3–4 аргументи з прикладами); 4) Спростування думки опонентів; 5) підсумкові виступи та висновки. Такі дебати допоможуть учням вільно володіти мовними моделями, навчать аргументовано відстоювати свою позицію та спростовувати погляд інших, дотримуватися етики мовленнєвої поведінки, відчувати впевненість під час професійного та соціального спілкування.

Отже, аналіз навчальної програми з української мови для учнів старшої школи профільного рівня засвідчує, що формування та удосконалення усного діалогічного мовлення є одним із пріоритетних завдань мовної освіти

старшокласників. Програма підкреслює важливість оволодіння учнями такими ключовими видами комунікативної діяльності, як дискусія, дебати, полеміка, ділова розмова, з акцентом на етичну взаємодію, дотримання мовленнєвого етикету, аргументованість і самостійність висловлювань.

Особлива увага приділяється моделюванню життєвих ситуацій, які мають емоційне, соціальне та професійне значення: від особистих діалогів про свободу, сім'ю, мрії – до серйозних дебатів на суспільно важливі теми (громадянська активність, професійний вибір, роль медіа тощо).

Програма передбачає системне й практикоорієнтоване формування усного діалогічного мовлення, підкріплене чіткими вимогами, навчальними ситуаціями й мовленнєвими моделями, що сприяє формуванню мотивованого, освіченого й комунікативно компетентного випускника.

2.2. Підручник як засіб удосконалення усного діалогічного мовлення

Діалогічне мовлення на уроках української мови в старших класах – це не тільки розмова двох або кількох осіб (полілог), а й засіб оволодіння теоретичними відомостями та практичними навичками в процесі вивчення та застосування мови, на що й зорієнтовані підручники української мови для старшокласників.

У науковій літературі знаходимо низку визначення поняття «підручник». На думку М. Пентилюк, «підручник з української мови є ефективним засобом «самовдосконалення учня, формування в нього мовної картини світу, виконання культурно-мовленнєвого розвитку та морального виховання. Зміст і структура підручника базуються на особистісному, діяльнісно-комунікативному, функціонально-стилістичному, культурологічному, емоційно-смісловому підходах, принципах розвивального й виховного навчання» [46, с. 36].

Підручник як один з найскладніших жанрів розглядає С. Караман, який зазначає: «складність його (підручника) полягає в тому, що перед авторами стоїть багатоаспектна мета, для здійснення якої потрібно врахувати й пов'язувати в єдине ціле безліч різнорідних вимог – мовних, методичних, соціальних, психологічних, українознавчих тощо» [32, с. 36–38].

У підручнику визначено обсяг знань із кожної програмової теми, містить «основи знань із певного навчального предмета на рівні сучасних досягнень науки й культури відповідно до освітніх стандартів і програм» [21, с. 260]; «привчає привчає учнів до самостійної роботи над книгою в класі та вдома, дає змогу закріпити здобуті знання, забезпечує систематичне повторення матеріалу» [53, с. 185].

Довгий період підручник розглядали як основне джерело інформації, тренувальний інструмент для закріплення теоретичних знань, однак на сучасному етапі науковці вважають підручник української мови не лише репрезентацією мовознавчих здобутків лінгвістики, що корелюють з вимогами чинної програми, а й засобом мотивації в процесі набуття загальнонавчальних

умінь і навичок, формування критичного мислення школярів. Тому «провідною метою сучасного підручника української мови є не стільки формування міцних знань, скільки готовності учнів застосовувати ці знання» [22, с. 59].

2.2.1. Формування усного діалогічного мовлення учнів у підручниках української мови рівня стандарту

Аналіз вправ, що спрямовані на формування усного діалогічного мовлення учнів ми здійснили в підручниках української мови для учнів 10 та 11 класів [1; 2], автором яких є О. Авраменко, оскільки саме такими підручниками послуговуються в Боянському ліцеї № 1 Чернівецької області, де я працюю на посаді асистента вчителя української мови та літератури.

Авраменко О. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. 208 с.

Авраменко О. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2019. 208 с.

Підручник української мови для учнів 10 класу відповідає вимогам Державного стандарту освіти та корелює з чинною програмою з української мови. У цьому підручнику формування усного діалогічного мовлення учнів

відбувається під час вивчення § 13–14 «Риторика як мистецтво. Мовленнєва ситуація», у межах якого десятикласники знайомляться зі складниками мовленнєвої ситуації: «1) адресант (мовець); 2) адресат (слухач, аудиторія); 3) предмет мовлення; 4) умови успішного спілкування» [1, с. 47]. Зазначений параграф передбачає низку вправ, що сприятимуть удосконаленню усного діалогічного мовлення. Наприклад, вправа 5 (с. 50) – яскравий приклад комунікативно-прагматичного підходу до навчання мови. Вона спрямована на формування усного діалогічного мовлення через занурення в життєві ситуації, наближені до реального спілкування:

5. Розіграйте одну з мовленнєвих ситуацій у формі діалогу (або полілогу).

Мовленнєві ситуації

1. Вам треба підійти й познайомитися з телеведучою ТСН Аллою Мазур – членом комісії, яка вибирає талановиту молодь на курси журналістики. Знайдіть тему для розмови (до 2 хв) і справте на телеведучу добре враження.

2. Ваші батьки категорично проти татуювання, а ви дуже хочете викарбувати на своєму плечі малюнок. Знайдіть такі слова, аби переконати батьків, що в татуюванні немає нічого страшного (роль батьків мають виконати противники татуювання з вашого класу).

Алла Мазур

Відзначимо методичний потенціал цієї вправи. Перша мовленнєва ситуація формує навички офіційно-ділового спілкування в невимушеній атмосфері, вимагає вибору теми, що буде доречною і цікавою для співрозмовника. Учень має проявити ініціативність, тактовність і інтелектуальну привабливість. Друга ситуація спрямована на аргументоване переконання в суперечливій ситуації, розвиває вміння слухати опонента та відповідати ввічливо на заперечення, формує соціально-психологічну гнучкість, навички емпатії й етичного мовлення. Під час будь-якої ситуації учні мають структурувати думки, підготувати лінію аргументації, передбачити реакцію співрозмовника. За бажанням учителя можна ускладнити вправу: додати таймер, несподівану реакцію опонента, зміну ролей.

У межах § 17–18 «Контакт з аудиторією» [1, с. 56] десятикласники знайомляться з поняттям «слухання» та його видами, вчать налагоджувати контакт з аудиторією. У цьому аспекті формування усного діалогічного

мовлення відбувається через одне із завдань вправи 3 (с. 60). Інсценізуючи у ривок, учні пробують себе у відповідних ролях (Гервасій, Мартин, Степан, Палажка), що стимулює їх до активного мовлення в діалогічній формі. Уривок насичений емоційними репліками (вигуки, звертання, паузи), що дозволяє тренувати правильну інтонацію, виразність мовлення. Окрім того, десятикласники аналізують ремарки (як герої рухаються, що відчувають), це допомагає удосконалювати невербальну комунікацію (жести, міміка, постава). Живий, насичений діалог містить як емоційно-забарвлену лексику, так і розмовні звороти. Це розширює словниковий запас учнів.

З поняттями «мовленнєва подія», «мовленнєва поведінка», «мовленнєвий вчинок» учні 10 класу знайомляться під час вивчення § 21–22 «Стратегія і тактика мовленнєвої поведінки» [1 с. 68], після засвоєння яких старшокласники мають можливість виконати вправу 5 (с. 71):

5. Ознайомтеся з темами для діалогів і виконайте завдання.

- Духовні чи матеріальні цінності?
- Головне для людини не освіта, а мудрість.
- Бути публічною людиною складно — краще жити в тіні.
- Толерантним людям «сідають на голову» — краще бути прямолінійним.

А. Попрацюйте над створенням діалогів у парах. Виберіть протилежні стратегії мовленнєвої поведінки, тактики для їхньої реалізації й відповідні мовленнєві вчинки.

Б. Інсценізуйте свої діалоги.

3. Прочитайте уривок із художнього твору й виконайте завдання.

Гервасій. Та він і так не служить, його оставили за штатом — земський суд скасували, тепер такі чиновники не нужні.

Мартин. Як?!

Степан. Так, папінька! Це правда, та я боявся вам сказати! Нас тридцять чоловік оставили за штатом.

Мартин. За штатом?.. Не служни?.. Не нужен?.. Земського суда нема?.. Ведіть мене! (Ведуть). За штатом!.. (Кидає бумагу в піч). Горять червоно, як кров дворянська, горять!.. О-о-о! Тепер ти бидло! Бидло! А Степан — теля! (Риде). Пустіть! Рятуйте бумагу!.. Я сам поїду у дворянське собрание, у сенат поїду... (Підбігає до неї). Згоріли!.. Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала, і все-таки — бидло! (Тихо плаче).

Палажка. Годі, старий! Слава Богу, що дворянство згоріло! Тепер будемо жити по-старосвітськи!..

Степан і Марія (цілують його). Папінька, заспокойтеся!

Мартин. Не кажіть на мене тепер папінька, кажіть татко!

Сцена з вистави Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка

А. З якого твору цей уривок? Хто його автор?

Б. Визначте, які ремарки (слова в дужках) повідомляють про жести, міміку й позу. З якою метою драматург використовує їх у творі?

В. Інсценізуйте уривок, зважаючи на ремарки.

Запропоновані у вправі теми мають дискусійний характер, що спонукає учнів до активного обговорення, аргументації та відстоювання власної позиції. Обговорення таких тем стимулює критичне мислення старшокласників та їх вміння висловлювати думки з повагою до співрозмовника. Робота в парах (завдання А) сприяє реалізації різних мовленнєвих стратегій і тактик під час діалогу (згода, незгода, переконання, заперечення, компроміс). Інсценізація (завдання Б) удосконалює інтонацію,

тем, емоційне забарвлення, жести, міміку учнів, дозволяє прожити ту чи ту мовленнєву ситуацію. Ця вправа має високий потенціал для розвитку усного діалогічного мовлення, оскільки заохочує до інтерактивної взаємодії, навчає слухати та відповідати співрозмовнику, формує комунікативну компетентність через реальні життєві теми, забезпечує соціальне й емоційне навчання через рольову гру.

Під час вивчення § 26–27 «Основні правила наголошування слів» [1, с. 81], десятикласники мають можливість потренувати свою вимову й під час усного діалогічного мовлення, зокрема у межах вправи 6 (с. 84):

6. Розгляньте ілюстрацію й виконайте завдання.

- А.** Складіть усний діалог (по шість-сім реплік від кожного учасника) за ситуацією.
- Б.** Використайте в діалозі опорні слова.

Опорні слова: ваги, випадок, занести, йогурт, камбала, копчений, вершкове масло, курятина, начинка, осетер, тигрові креветки, український, фольга, цінник, чорнослив.

Така вправа є прикладом ситуаційного навчання, що розвиває навички побутового спілкування, збагачує активний словник учнів (особливо в тематичному полі: їжа, покупки, магазин), удосконалює вміння логічно структурувати діалог, дотримуватись черговості реплік, формує культуру використання етикетних формул (прохання, подяка, уточнення, звертання тощо). Розвиток комунікативної компетентності відбувається через вживання опорних слів у контексті, дотримання структури діалогу (запитання – відповідь – уточнення – реакція), активізацію пам'яті та асоціативного мислення через ілюстрацію. Формування соціальних навичок передбачає вміння ставити запитання; слухати й реагувати; домовлятись (наприклад, про покупку, бюджет, вибір). Рекомендуємо вчителю-словеснику запропонувати учням розіграти діалог в парах: «хлопець – мама телефоном» або «хлопець – продавець». Окрім того, можна ускладнити діалог, додавши роль «касира»

або «іншого покупця», змінити сюжет (помилково куплений товар, акція тощо). Учителеві варто оцінювати такий діалог за критеріями: чіткість мовлення, логічність, уживання всіх опорних слів, інтонація.

Важливе значення для формування усного діалогічного мовлення мають § 59–60 «Суперечка як вид комунікації. Правила ведення суперечки» [1, с. 184], під час вивчення яких учні знайомляться з типами учасників суперечки (пропонент, опонент), розглядають різновиди суперечок (дискусія, диспут, полеміка), вивчають правила ведення суперечки. Вправа 3 (с. 186) передбачає прочитання тексту на тему «Українська література – між вигадкою і достовірністю», що є зразком публічної дискусії між науковцями (Софією Філоненко, Віктор Разживіном, Оксаною Проценко) та письменницею Іриною Даневською. Після ознайомлення з текстом учні повинні довести, що розмова цих трьох науковців і письменниці є дискусією (завдання А). Окрім того, вправа спонукає старшокласників: поміркувати, чиї аргументи є найбільш переконливі (завдання Б); визначити, хто з учасників дискусії є пропонентом (завдання В); довести, що всі учасники дискусії дотримувалися правил ведення суперечки (завдання Г). Такі завдання значно підвищують якість усного діалогічного мовлення учнів, розвивають впевненість у мовленні та культуру ведення дискусії.

Під час виконання вправи 4 (с. 188), яка передбачає насамперед прочитання тексту «Шкільний дрес-код: чи потрібна учням форма?», старшокласники мають можливість відстояти свою позицію в полеміці на тему «Чи потрібна в школі форма?» з використанням переконливих аргументів.

Удосконаленню усного діалогічного мовлення сприятиме вправа 5 (с. 189), що передбачає перегляд фрагментів реальних дискусій з публічних подій та формує уявлення про живе, непідготовлене мовлення:

5. Перегляньте фрагменти дискусій (1 хв 31 с і 2 хв 10 с) і виконайте завдання.

Фрагмент дискусії про міфотворчість у літературі на «Книжковому арсеналі-2017»

Ірена Карпа в дискусії про вивчення сучасної літератури в школах

- А. Перегляньте фрагменти повторно й занотуйте найцікавіші думки.
- Б. Хто з учасників дискусій вам найбільше імпонує? Чим саме?
- В. Хто з учасників дискусій не повністю дотримується правил ведення суперечки? У чому це проявляється?

Учні вчаться виокремлювати ключові думки, переформулювати почуте іншими словами (завдання А); оцінювати мовлення інших (завдання Б), що розвиває критичне мислення, формування власної думки; аналізувати порушення правил ведення дискусії (завдання В) – дає змогу засвоїти норми мовленнєвої поведінки: не перебивати, поважати співрозмовника.

Під час виконання вправи 6 (с. 189) десятикласники мають можливість взяти участь в полеміці, дискусії й диспуті, обравши для кожного виду суперечки теми з переліку: «1. Реклама – двигун торгівлі чи інструмент формування потреб? 2. Пробачати зраду – вияв легковажності й слабкості? 3. Еміграція за кордон – право кожної людини чи зрада батьківщини? 4. Сучасні інтернет-комунікації стирають кордони між країнами. Отже, національним традиціям і звичаям місце в музеях? 5. Читати сучасну літературу – марнування часу: лише майбутні покоління об'єктивно визначать, який мистецький твір вартий уваги, а який – ні» [1, с. 189]. У процесі виконання вправи старшокласники обирають роль у суперечці (пропонент / опонент), вчаться говорити структуровано, переконливо та культурно.

Вправа 7 (с. 189) передбачає підготовку до полеміки на тему «Незнання закону не звільняє порушника від відповідальності», що не лише стимулює усне мовлення, а й формує громадянську позицію,

6. Підготуйтеся в групах до полеміки на одну з тем і візьміть у ній участь.

- Театр чи кіно?
- Краще жити в місті чи селі?
- Фаст-фуд чи домашні страви?
- Без любові життя – не повноцінне.
- Соціальні мережі – велике благо чи віртуальне щастя?

розвиває аналітичне мислення, готує учнів до реального життя в правовому суспільстві. Насамперед учні 10 класу повинні визначитися зі своєю позицією щодо зазначеної теми та сформулювати декілька переконливих аргументів (завдання А). Окрім того, така вправа передбачає і пошукову роботу, під час якої старшокласники повинні знайти «в мережі Інтернет (або у відповідній літературі) цікаві факти з історії чи життя відомих сучасників, що якнайкраще ілюструватимуть аргументи» [1, с. 189].

Опрацьовуючи § 63–64 «Полемічні прийоми. Мистецтво відповідати на запитання» [1, с. 194], десятикласники знайомляться з різними прийомами полеміки (гумор, іронія, сарказм; доведення тези опонента до абсурду; відтягування заперечення, «заковтування гачка»; бумеранг; апеляція до публіки; посилення на авторитети; атака запитаннями), розглядають різні види запитань (закриті й відкриті; прості та складні; коректні й некоректні; нейтральні, доброзичливі та провокаційні) та відповідей (правильні й неправильні; позитивні й негативні; короткі й розгорнуті). З метою формування усного діалогічного мовлення учнів 10 класу в межах цієї теми репрезентована низка вправ. Наприклад, вправа 5 (с. 201) передбачає інсценізацію суперечки між героями роману Р. Іваничука «Хресна проща», зокрема старшокласники повинні передати за допомогою відповідної інтонації, тону, жестів та міміки настрій кожного персонажа.

Десятикласники мають змогу підготувати полеміку на одну із запропонованих тем (вправа 6, с. 201). Теми для обговорення цікаві та відкриті для різних поглядів, вимагають особистісного ставлення, що активізує емоційно забарвлену лексику, стилістичне розмаїття та логіку мовлення старшокласників. Мета вправи – розвивати вміння висловлювати власну думку, аргументувати свою позицію, слухати й реагувати на думки інших, вести культурний діалог.

Старшокласники удосконалюють усне діалогічне мовлення й у процесі виконання вправи 7 (с. 201, яка передбачає підготовку інтерв'ю з написанням відповідей на заздалегідь підготовлені запитання, що запропоновані в підручнику. Інтерв'ю у форматі діалогу тренує навички реального мовлення з

урахуванням інтонації, темпу, а запитання етичного, культурного та психологічного характеру стимулюють глибше осмислення відповідної теми та викликають емоційну реакцію.

Отже, у проаналізованому підручнику усне діалогічне мовлення формується системно на багатьох рівнях, що дозволяє десятикласникам засвоїти правила ввічливого, логічного, ситуативно залежного спілкування.

Підручник української мови для учнів 11 класу рівня стандарту (автор – О. Авраменко) також відповідає вимогам Державного стандарту освіти та допоможе учням повторити і поглибити «знання про вивчені раніше мовні норми – морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні й стилістичні. Знання цих норм, дотримання їх в усному та писемному мовленні, уроки практичної риторики сприятимуть формуванню умінь і навичок учнів для реалізації в дорослому житті, допоможуть їм стати носіями культури свого народу» [2].

Формування усного діалогічного мовлення одинадятикласників відбувається під час вивчення § 55–56 «Діалогічні жанри» [2, с. 194], у межах якого репрезентовані поняття «діалогічне мовлення» та діалогічні жанри (бесіда, телефонна розмова). Удосконалення практичних умінь учнів відбувається через низку виконання низки вправ. Наприклад, вправа 3 (с. 196) передбачає підготовку та проведення уявної бесіди між представниками сусідніх ЗЗСО щодо міжшкільних спортивних змагань. Під час бесіди старшокласники повинні обговорити питання щодо локації, кількості глядачів, виступів груп підтримки, заходів безпеки, рекламної кампанія, закупівлі води тощо. Така вправа стимулює розвиток мовленнєвої компетентності, ефективно готує учнів до реальних ситуацій та вчить командної роботи.

Завдання Б вправи 4 (с. 196) вимагає від учнів складання телефонної розмови між менеджером спорткомплексу та власником абонементу, під час якої повинні обговорити якість кондиціонування повітря в тренажерному залі та асортимент тренажерів. Під час виконання цієї вправи важливо моделювати реалістичну ситуацію з чітко окресленими ролями. Це не лише розвиває мовленнєві навички, а й вчить етикету офіційного спілкування, розвиває

впевненість у спілкуванні та удосконалює навички використання офіційно-ділової лексики.

На удосконалення усного діалогічного мовлення спрямована й вправа 6 (с. 44) у межах § 14 «Позначення дат і часу», що передбачає складання діалогу за однією із запропонованих ситуацій: «організація зустрічі делегації ровесників з Канади у вашій школі; проведення спортивних змагань між вашою й сусідньою школою; планування випускного вечора» [2, с. 44]. Одинадятикласники повинні не просто скласти діалог, використовуючи в репліках форми на позначення часу, а й інсценізувати такий діалог в класі. Для інсценізації в класі учні можуть розподілити ролі, підготувати реквізит, використати годинник або календар як візуальні підказки для позначення часу. Це активізує мовлення й формує логічність висловлювань.

У межах інших вивчення інших параграфів і тем не передбачені завдання для розвитку усного діалогічного мовлення, тільки – для письмового.

2.2.2. Репрезентація матеріалу з удосконалення усного діалогічного мовлення в підручниках української мови для профільної школи

Підручники з української мови для профільного навчання відіграють ключову роль у формуванні мовної, комунікативної та культурної компетентності старшокласників. У період старшої школи, коли учні визначаються з майбутньою професією, поглиблене вивчення мови стає не лише інструментом засвоєння знань, а й основою для подальшого професійного зростання, особливо у сферах філології, журналістики, права, освіти чи державного управління. Для аналізу ми обрали підручники для профільного навчання учнів 10 та 11 класів, авторами яких є С. Караман, О. Горошкіна, О. Караман, Л. Попова [56; 57], та якими також послуговуються у Боянському ліцеї № 1.

Українська мова (профільний рівень):
підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти /
С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман,
Л. О. Попова. Харків : Вид-во «Ранок»,
2018. 272 с.

Українська мова (профільний рівень) :
підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти /
С. О. Караман, О. М. Горошкіна,
О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків :
Вид-во «Ранок», 2019. 272 с.

У підручнику з української мови для 10 класу (профільний рівень) С. О. Карамана, О. М. Горошкіної, О. В. Караман, Л. О. Попової «пізнавальне опанування глибин української мови сприятиме розвитку вашої лінгвістичної ерудиції, мовного чуття, стилістичної вправності, формуванню вмінь шляхетно спілкуватися в будь-яких життєвих ситуаціях» [56, с. 3]. На формування усного діалогічного мовлення спрямована рубрика «Спілкування». Наприклад, опрацьовуючи § 30 «Складоподіл і правила переносу слів з рядка в рядок . Графічне скорочення слів» [56, с. 82], учні мають можливість скласти та розіграти діалог:

СПІЛКУВАННЯ

209 Складіть діалог з теми «Сучасні тенденції в моді». Розіграйте його в особах, дотримуйтесь правильної інтонації та орфоепічних норм.

Актуальність теми («Сучасні тенденції в моді») сприяє зацікавленості підлітків, створює мотиваційне підґрунтя, а рольова гра («в особах»)

активізує уяву, емоційно залучає учнів, формує вміння говорити відповідно до соціальної ролі.

Під час опрацювання теми 3 «Особливості монологічного і діалогічного мовлення в різних сферах спілкування» [56, с. 221] у межах розділу «Мовленнєве спілкування. Стилїстика і культура мовлення» десятикласники знайомляться з типами спілкування (монологічне, діалогічне, полілогічне) та поняттям «репліка». Формування усного діалогічного мовлення відбувається під час роботи в парах, що передбачає складання діалогу за однією з ситуацій (вправа 636, с. 222). Перша ситуація «Ви в колі родини за смачною вечерею, яку приготувала старша сестра» передбачає теплий побутовий діалог, під час якого учні повинні продемонструвати ввічливість та вдячність; друга ситуація «Ви зустрілись зі спонсором, що відремонтував ваш клас (школу)» вимагає офіційного спілкування, дотримання етикету; третя ситуація «Ви зустрілися з улюбленим співаком (футболістом, актором тощо)» може передбачати емоційну розмову, здивування, захоплення. Окрім того, ця вправа передбачає виправлення помилок в мовленні однокласників під час діалогу, що сприяє розвитку уважності до мовних норм, вміння оцінювати і покращувати мовлення.

Вивчаючи тему 8 «Розмовний стиль, сфера його використання, призначення, основні ознаки» [56, с. 234], десятикласники розглядають діалог як типову форму усного мовлення, для якого притаманне використання просторічних слів, фразеологізмів, епітетів, порівняння, метафори, синекдохи, метонімії. Використовуючи лексику розмовного стилю, старшокласники складають діалог на одну з запропонованих тем («Хобі нашої родини», «Козацькі забави в нашій школі», «Грайтеся на здоров'я» (вправа 668, с. 236), що є ефективним засобом розвитку природного, живого усного мовлення, спрямованого на розмовний стиль. Вправа поєднує мовленнєву підготовку з емоційною та соціальною взаємодією учнів.

Учні 10 класу вчаться будувати діалог і під час опанування теми 9 «Науковий стиль, сфери використання і призначення. Основні ознаки наукового стилю. Наукова метафорика» [56, с. 236], зокрема вправа 675 передбачає побудову діалогу в науковому стилі на одну з тем («Спорт – це не тільки

медалі», «Мова – знаряддя науки», «Моя програма здорового способу життя») з використанням термінів та речень з причиново-наслідковими відношеннями.

Важливе значення для формування усного діалогічного мовлення десятикласників під час профільного навчання має тема 10 «Основні жанри наукового стилю. Бесіди, дискусії, повідомлення на наукову тему. Структура текстів різних жанрів» [56, с. 239], у межах якої учні знайомляться з поняттями «мовленнєвий жанр», «опонент», визначають мету дискусії, предмет обговорення, вчать наводити засоби переконання. Практичний аспект удосконалення усного діалогічного мовлення забезпечує вправа 680 (с. 241), що передбачає участь у науковій дискусії на тему «Спрямованість у майбутнє – це сенс існування мови» (В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький) з наведенням тези та аргументів для її доведення. Під час виконання такої вправи вчителю варто насамперед обговорити разом з учнями тему й основну тезу та поділити учнів на малі групи для створення протилежних поглядів. Така вправа сприяє удосконаленню усного діалогічного мовлення в академічному стилі, розвиває дискусійні навички, логічне мислення та мовну компетентність старшокласників.

Підручник української мови для учнів 11 класу (профільний рівень; автори – С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова) покликає допомогти старшокласникам «узагальнити здобуті впродовж навчання в школі знання мови, стати толерантними й цікавими співрозмовниками, опанувати правила ефективного спілкування» [57].

У цьому підручнику формуванню усного діалогічного мовлення учнів сприяє § 12 «Еристика як мистецтво суперечки. Етика полемічної майстерності» [57, с. 36.], репрезентований у межах розділу «Риторика як наука й мистецтво слова». Під рубрикою «Буду я навчатись мови золотої» одинадцятикласники знайомляться з поняттями «еристика», «суперечка», «дискусія», «полеміка» «диспут», «дебати» та основними правилами ведення суперечки. Практичні вміння вести суперечку учні розвивають під час виконання вправ, зокрема вправа 86 (с. 39) репрезентує «Пам'ятку полеміста», тобто своєрідні поради для успішного ведення цього типу

суперечки, перелік яких одинадцятикласники мають можливість розширити, додавши 2–3 власних. Вправа 87 змушує учнів поміркувати, у чому полягає цінність суперечки, ознайомившись з думками Б. Шоу: *«Якщо ви маєте одне яблуко і я одне, то під час обміну ними і у вас, і в мене залишиться по одному яблуку; але якщо у вас є одна ідея, а в мене інша, і ми обмінюємося ними, то внаслідок такого обміну в кожного з нас буде по дві ідеї»* [57, с. 39]. Опрацьовуючи рубрику «Спілкування» учні готують та проводять дискусію на одну з тем (вправа 88, с. 39). Цікаві теми для дискусії («Інтелігентність – це риса успадкована чи набута?», «Чи потрібно боротися з жаргонізмами?») збагачують мовний запас старшокласників, а можливість обрати формат дискусії сприяє розвитку не лише мовлення під час публічних виступів, а й організаційних та аналітичних навичок.

Попрактикувати навички усного діалогічного мовлення під час виконання вправи 215 у межах § 21 «Загальна характеристика синтаксичних одиниць» [57, с. 85]:

215 Розгляньте фотоілюстрації. Чи відбуваються подібні свята краси у вашому регіоні? Складіть і розіграйте діалог «На виставці квітів».

У процесі виконання такої вправи учні формують вміння описового та емоційного діалогу з візуальним матеріалом, розвивають комунікативну компетентність, активізують тематичний словник (квіти, кольори, емоції, події), формують мовленнєву культуру та вміння ввічливо й образно говорити.

Опрацьовуючи § «Риторичне запитання, його стилістичні функції» [57, с. 105], учні мають можливість уявити, що вони беруть участь у науково-практичній конференції на тему «Україна в діалозі культур» (вправа 267,

с. 107), що передбачає добір запитань науковцям, складання та розігрування діалогу у форматі конференційного спілкування (з використанням риторичних запитань). У такий спосіб одинадцятикласники удосконалюють академічне діалогічне мовлення, формують міжкультурну компетентність, тренують вміння брати участь у дискусії.

Під час виконання вправи 271 (с. 109) у межах § 29 «Граматична основа речення. Види простих речень» [57, с. 107] старшокласники уявляють себе екскурсоводами місцевого краєзнавчого музею та будують розповідь про видатних діячів культури й мистецтва свого регіону, після чого складають та розігрують діалог «У музеї». При цьому звертають увагу на типи речень, які вони вживають в діалозі, та формують висновки.

У межах теми 22 «Етика професійного спілкування» [57, с. 139] учні 11 класу з усними формами професійного спілкування (діалогічною, монологічною), засвоюють поняття «етика», «етикет», «етика професійного спілкування». Практичні навички старшокласники удосконалюють при виконанні вправи 361 (с. 141), зокрема моделюють діалог із дотриманням етики професійного спілкування. Запропоновані ситуації («1. Ви скоїли проступок (наприклад, не змогли виконати доручення). Поясніть учителеві причини такої поведінки. 2. Ви відпрошуєтеся в керівника раніше з роботи (можлива відмова). 3. Ви звертаєтеся до бібліотекаря за допомогою: дібрати літературу для виступу» [57, с. 141]) дозволять учням зробити висновок, чи залежить формулювання запитань, використання етикетних формул від тієї чи тій ситуації спілкування та ролі її учасників. Вправа 362 (с. 141) передбачає роботу в парах, зокрема один учень повинен дібрати аргументи, які підтверджують наведене судження «Моє майбутнє залежить передусім від мене», а інший – повинен заперечити їх. У такий спосіб учні розіграють діалог з урахуванням правил мовленнєвого етикету, водночас розвивають вміння дискутувати, вчаться слухати опонента, порівнювати позиції, робити висновки.

Удосконалення усного діалогічного мовлення відбувається і під час розігрування діалогу за фотоілюстраціями (с. 153):

386 Працюймо в групах. Складіть діалоги за фотоілюстраціями. Запишіть їх, оформивши як пряму мову.

● Розіграйте діалоги. Уживайте риторичні фігури.

Учням можна запропонувати різні ролі (глядачі, коментатори, актори, гравці, гіді, журналісти), що зробить діалог цікавим та змістовним. Після представлення діалогу варто обговорити, які мовні засоби найкраще передають настрій події. Така вправа ґрунтується на візуальному сприйнятті, поєднує емоційну виразність, риторику, уяву; навчає вільно будувати діалог відповідно до ситуації.

Використовуючи етикетні формули, старшокласники складають та розігрують діалог «Я зустрічаю гостей» (вправа 473, с. 182), під час якого формують навички усного діалогічного мовлення в побутовому стилі, практикують інтонацію, ввічливе та доброзичливе подання реплік.

Формувати усне діалогічне мовлення допомагають і теоретичні відомості з теми теми 32 «Інтерв'ю» [57, с. 191], що знайомить учнів з видами та структурою інтерв'ю. У цьому аспекті у вправі 495 (с. 192) старшокласникам пропонують взяти інтерв'ю про роки шкільного життя й плани на майбутнє в учня чи учениці зі свого ЗЗСО. Це допоможе учням сформувати навички активного слухання та набути вмінь ставити запитання.

Висновки до розділу 2

Уміння вести діалог є не лише мовною навичкою, а й важливим компонентом формування особистості учня, його комунікативної та соціальної компетентностей.

Ретельний розгляд навчальних програм з української мови (рівня стандарту та профільного) засвідчив наявність системного підходу до формування діалогічного мовлення через дискусії, дебати, діалоги з учителем і однолітками, рольові ігри, роботу з художніми й публіцистичними текстами.

Значний потенціал для розвитку усного діалогічного мовлення мають проаналізовані сучасні підручники, зокрема важливу роль відіграють вправи, що моделюють життєві ситуації, вимагають від учнів активної мовленнєвої участі, обміну думками.

Вважаємо, що організація навчання усного діалогічного мовлення у старшій школі має спиратися на міжпредметний, соціокультурний, компетентнісний та особистісно орієнтований підходи, що сприятиме вихованню мовно освіченої, відповідальної, толерантної особистості, здатної до ефективної взаємодії в сучасному суспільстві.

Розділ III

РОЗВИТОК УСНОГО ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Сучасна освіта вимагає нових підходів до організації навчального процесу. Особливо це актуально для старших класів, де учні готуються до НМТ, вибору професії та вступу до закладів вищої освіти. Важливо не лише навчити школярів грамотно володіти українською мовою, а й розвинути в них критичне мислення, мовленнєву компетентність, уміння працювати в команді та самостійно здобувати знання. Досягти цього можливо завдяки використанню сучасних педагогічних технологій.

Педагогічну технологію розуміють як «концептуально організовану цілісну навчальну діяльність, модель стратегії, тактики і техніки реалізації лінгводидактичного інструментарію (методів, прийомів, форм, засобів навчання) у процесі спроектованої системи суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя й учня, спрямовану на гарантоване досягнення задекларованої мети мовної освіти» [36, с. 228]. Як наукова категорія педагогічна технологія передбачає взаємозалежні компоненти: технологію навчання й технологію виховання.

Технологію навчання розглядають через три аспекти: 1) систему навчання; 2) метод та засіб навчання; 3) алгоритм, певну послідовність дій. На думку О. Пошетун, технологія навчання – «організація процесу навчання, що передбачає певну систему дій і взаємодій усіх, але, насамперед, активних елементів навчального процесу (його учасників); сукупність способів (методів, прийомів, операцій) педагогічної взаємодії, послідовна реалізація яких створює умови для розвитку учасників педагогічного процесу і передбачає його певний результат» [44, с. 87].

Технологія навчання окреслює вивчення конкретного навчального матеріалу (через мотивацію – визначення мети – реалізацію мети – рефлексію

– корекцію) у межах певного навчального предмета, теми, у контексті нашого дослідження – на уроках української мови в ЗЗСО

Технологія навчання української мови – «системна лінгводидактична концептуальна організація навчального процесу, побудованого на основі активної суб'єкт-суб'єктної взаємодії вчителя й учня; комплекс продуктивних та ефективних форм, методів, прийомів і засобів навчання, що мають комунікативно-діяльнісну основу; технологічна модель, проєкт, алгоритм педагогічно вмотивованої й цілевизначеної співпраці вчителя й учня, що забезпечує гарантоване досягнення наперед задекларованого результату» [36, с. 229]. На нашу думку, важливими технологіями сучасного уроку в старшій школі є: 1) технологія особистісно орієнтованого навчання; 2) технологія проблемного навчання; 3) технологія інтерактивного навчання; 4) технологія креативного мислення.

3.1. Удосконалення усного діалогічного мовлення у межах особистісно орієнтованого навчання

Домінантною і визначальною ознакою сучасної освіти є особистісно орієнтоване навчання, що «передбачає насамперед створення на уроці необхідних умов для розвитку мовної особистості кожного учня з урахуванням його індивідуальних особливостей» [36, с. 241]. У контексті нашого дослідження центральною фігурою освітнього процесу стає учень як суб'єкт пізнання, партнер і активний учасник діалогу. Учитель виконує функцію фасилітатора, модератора, наставника, що допомагає кожному розкрити мовний і особистісний потенціал. У формуванні усного діалогічного мовлення ця технологія особистісно орієнтованого навчання може бути зреалізована через: 1) діалогізацію навчального процесу: (створення ситуацій природного спілкування, у яких учень виявляє ініціативу, ставить запитання, формулює відповіді); 2) індивідуалізацію мовленнєвих завдань, зміст і форма яких адаптовані до рівня підготовки учня; 4) розвиток емпатії і вміння слухати співрозмовника, що є ключовими складниками діалогічної взаємодії.

Особистісно орієнтована технологія вимагає організації таких умов, за яких кожен учень відчуває себе психологічно захищеним, упевненим у власних силах, а його думка має цінність для вчителя та однокласників. Це особливо важливо при формуванні діалогічного мовлення, яке потребує не лише мовної компетентності, а й внутрішньої готовності вступити в контакт.

Ефективними формами роботи в цьому напрямі є рольові ігри, інтерв'ю, парне та групове обговорення, імпровізовані діалоги, комунікативні ігри, рефлексивні кола. Кожна з форм забезпечує розвиток різних аспектів діалогічного мовлення: уміння ініціювати розмову, підтримувати її, відповідати на запитання, аргументувати власну позицію, виявляти повагу до співрозмовника.

Пропонуємо систему вправ і завдань для формування усного діалогічного мовлення старшокласників у межах особистісно орієнтованої технології, яка відповідає принципам індивідуалізації, варіативності, діалогізації навчального процесу.

Вправа 1. *«Етикетний діалог».*

Мета: відтворення мовних зразків у діалогах, тренування етикетного спілкування.

Ситуація: *Тобі потрібно попросити про допомогу вчителя / лікаря / незнайомої людини / друга.*

Завдання: Склади та озвуч діалог, використовуючи мовні формули ввічливості.

Особистісна орієнтація: учень самостійно обирає ситуацію, тон, стиль спілкування, формулює власні варіанти відповідей.

Вправа 2. *«Так чи ні?»*

Мета: формувати вміння аргументувати думку, дискутувати, слухати співрозмовника.

Ситуація: Обговоріть у парах або групах одну з тем: *«Кіно – краще за книжку», «Школа готує до життя», «Чи справді інтернет робить нас розумнішими?»*

Завдання: 1) висловіть власну думку; 2) аргументуйте її; 3) наведіть приклади; 4) вислухайте думку опонента.

Особистісна орієнтація: кожен учень обирає позицію згідно з власними переконаннями, використовує індивідуальний мовленнєвий стиль.

Вправа 3. «Імпровізований діалог».

Мета: розвивати креативність, уміння імпровізувати.

Ситуації для вибору: 1. Ти зустрів/зустрілася з улюбленим автором на вулиці. 2. Тебе запросили на телешоу «Розумники». 3. Ти випадково опинився/опинилася в іншій країні і не знаєш мови.

Завдання: Розіграйте діалог у парі. Не готуйтесь заздалегідь – імпровізуйте.

Особистісна орієнтація: вибір ситуації, стилю мовлення, інтонації – за учнями.

Вправа 4. «Діалог-оцінка».

Мета: розвивати вміння аналізувати власне мовлення, усвідомлювати емоційно-комунікативні помилки.

Завдання: 1) зробіть аудіо- чи відеозапис діалогу зі своїм однокласником (тема на вибір); 2) прослухайте запис свого діалогу або перегляньте відео.

Проаналізуйте: Що вийшло добре? Де були труднощі? Що варто змінити?

Особистісна орієнтація: розвиток навичок самоаналізу, вміння працювати над власними помилками.

Вправа 5. «Інтерв'ю-знайомство».

Мета: створити емоційно комфортну атмосферу, активізувати мовлення.

Завдання: Візьміть інтерв'ю в однокласника/однокласниці за схемою: Як тебе звати і що тебе цікавить найбільше в житті? Яка твоя найбільша мрія? Яка книжка/фільм справили на тебе враження?

Особистісна орієнтація: кожен учень висловлює індивідуальну думку, обирає, що саме розповідати.

Такі вправи в межах особистісно орієнтованої технології сприяють створенню атмосфери діалогу на уроці, у якій учні не лише засвоюють мовні норми, а й оволодівають культурою мовленнєвої поведінки. Такий підхід забезпечує цілісне формування комунікативної компетентності, яка є основою успішної соціалізації та професійного самовизначення старшокласників.

3.2. Технологія проблемного навчання під час формування усного діалогічного мовлення учнів

Однією з ефективних форм організації навчального процесу, що сприяє розвитку самостійності, активного залучення та креативного мислення учнів, вважається проблемне навчання – цілеспрямована співпраця вчителя та учнів, яка полягає у створенні навчальних проблем, їх формулюванні, висуванні гіпотез, а також у їх аргументації та перевірці. У процесі взаємодії учнів із педагогом та за його загального керівництва здійснюється засвоєння нових знань і дій, що сприяє розвитку творчих здібностей, таких як продуктивне мислення, уява, мотивація до пізнання та інтелектуальні емоції.

В умовах проблемного навчання змінюється традиційна роль учителя й учня – в центрі уваги знаходиться активна пізнавальна діяльність школяра, спрямована на особистісне зростання. На думку О. Власової, проблемне навчання ґрунтується «на здобутті нової інформації шляхом вирішення як теоретичних, так і практичних завдань» [15, с. 73], водночас дослідниця акцентує на двовимірності поняття проблемності – знаннєвому та діяльнісному аспектах.

Під поняттям «технологія проблемного навчання» розуміють «спроектовану вчителем організацію процесу активного оволодіння учнями новими знаннями і способами дій, під час якого нові знання не даються

учневі в готовому вигляді, а здобуваються ним під час розв'язування проблеми, сконструйованої педагогом» [36, с. 254].

Використання технології проблемного навчання у процесі розвитку усного діалогічного мовлення учнів старших класів відіграє важливу роль у формуванні їхньої комунікативної компетентності. Такий підхід стимулює самостійну розумову діяльність, підвищує зацікавленість до навчання та активізує мовленнєву ініціативу школярів.

Основу цієї технології становить створення навчальних ситуацій, у яких учням пропонують самостійно формулювати проблему, висувати припущення та знаходити шляхи до її розв'язання у форматі діалогу. Це не лише збагачує мовленнєвий досвід учнів, але й сприяє розвитку логічного мислення, вміння аргументувати власну позицію та ефективно взаємодіяти з співрозмовником.

Завдяки такому підходу, змінюється і роль учителя: він стає фасилітатором, що скеровує процес, а не просто джерелом інформації. Учні ж перетворюються з пасивних слухачів на активних учасників комунікативного процесу.

Розвивати в учнів уміння вести аргументований діалог, вирішувати проблемні ситуації за допомогою мовлення, формулювати власну думку, слухати і переконувати співрозмовника допоможуть такі вправи:

Вправа 1. «Дискусійна панель».

Мета: формувати навички доказового мовлення, вміння ставити відкриті запитання.

Теми для дискусії (на вибір): 1. *Суржик – небезпека для мови чи ознака мовної гнучкості?* 2. *Чи повинна українська мова стати єдиною мовою міжетнічного спілкування в Україні?* 3. *Якою має бути мова шкільного простору: офіційною чи неформальною?* 4. *Соцмережі як виклик для мовної культури: втрата чи трансформація?*

Етапи виконання: 1. Визначення проблеми. 2. Висування гіпотез. 3. Створення діалогів на захист своєї позиції.

Форма: робота в групах.

Вправа 2. «Дилема-діалог».

Мета: формування аргументованого мовлення, з'ясування позицій.

Ситуація: «Ваш клас збирається на екскурсію, але є два варіанти: історичний музей або театр. Потрібно дійти згоди».

Форма: робота в парах / мікрогрупах.

Вправа 3. «Інтерв'ю з експертом».

Мета: розвиток уміння імпровізувати, тримати логіку бесіди, реагувати на опонента.

Тема: «Чи може мова стати брендом держави?»

Ролі: учень – журналіст / експерт-мовознавець.

Вправа 4. «Розв'яжи ситуацію».

Мета: виробити модель толерантного, логічного, переконливого діалогу.

Ситуація: Один учень у школі наполягає на спілкуванні винятково російською мовою. Як діяти іншим учням в класі?

Форма: мікрогрупи – обговорення – представлення рішень у формі діалогу.

Вправа 5. «Діалог-переконання»

Мета: відпрацювання мовленнєвих стратегій переконання, розвиток креативного мислення.

Тема: «Українська – це модно?»

Завдання: один учень переконує іншого почати вести блог українською.

Форма: парна робота, подальший аналіз результатів класом.

Розроблена система вправ з урахуванням технології проблемного навчання забезпечить сприятливі умови для формування діалогічного мовлення, оскільки поєднує знаннєвий і практичний компоненти, розвиваючи як мовленнєві, так і інтелектуальні здібності старшокласників.

3.3. Формування усного діалогічного мовлення на основі інтерактивного навчання

Сучасна мовна освіта ґрунтується на комунікативно-діяльнісному підході, який змінює традиційну структуру уроку української мови, орієнтуючи його на повноцінну участь учнів у навчальному спілкуванні. Такий підхід сприяє формуванню мовної особистості. Реалізувати ці завдання можна шляхом упровадження в освітній процес моделі навчання, заснованої на діалоговій взаємодії між учасниками навчання, спрямованій на досягнення чітко визначених цілей.

Однією з прогресивних форм організації такого навчання є інтерактивна технологія, яка передбачає створення сприятливого навчального середовища. У ньому кожен учень має можливість активно долучатися до навчального процесу, розвиваючи свою мовленнєву компетентність, інтелект і особисті якості.

Інтерактивне навчання – це особливий спосіб організації освітньої діяльності, для якого характерна чітко визначена мета: створити сприятливі умови для навчання, у межах яких кожен школяр може відчувати власну значущість, пізнавальну успішність та інтелектуальний потенціал. Упровадження інтерактивного підходу передбачає використання життєвоподібних ситуацій, рольових ігор, спільного пошуку розв'язань проблемних завдань через аналіз і обговорення. Такий формат навчання сприяє не лише розвитку практичних навичок, а й формуванню атмосфери співробітництва та взаєморозуміння. Учні вчаться налагоджувати ефективне спілкування, критично осмислювати інформацію, діяти в команді та приймати зважені рішення.

Інтерактивна технологія навчання – це «організація навчального процесу, який включає чітко спланований очікуваний результат навчання, окремі інтерактивні методи і прийоми, що стимулюють процес пізнання, та розумові навчальні умови й процедури, за допомогою яких можна досягти запланованих результатів» [36, с. 271].

Основним завданням інтерактивної технології є створення вчителем таких умов навчального середовища, які сприяють активному залученню учня до процесу здобуття знань. Учень при цьому самостійно відкриває нову інформацію, формує практичні вміння, накопичує власний досвід і поступово розвиває необхідні компетентності. У такій формі організації навчального процесу особливе значення набуває поняття дискурсу, який є комунікативною подією, що відбувається між мовцем і слухачем (або спостерігачем) у конкретних часових і просторових умовах. Ця взаємодія передбачає усні й письмові форми мовлення, поєднує вербальні й невербальні засоби. Саме тому на уроці формується навчально-пізнавальний дискурс, що стає ключовим засобом комунікації й пізнання.

У процесі удосконалення усного діалогічного мовлення інтерактивне навчання формує в учнів уміння слухати, відповідати, враховувати думку іншого, будувати логічно завершені репліки. У центрі – співпраця, моделювання життєвих ситуацій, рольові ігри, дискусії, дебати, інтерв'ю.

Запропоновані вправи допоможуть розвинути комунікативну компетентність учнів через активну участь у діалозі, тренування навичок слухання, реагування, аргументації та побудови діалогічних висловлювань у ситуаціях, максимально наближених до реального життя.

Вправа 1. *«Діалог-імітація телевізійного ток-шоу».*

Мета: поєднання діалогічного мовлення з навичками публічного виступу.

Тема ток-шоу: «Українська мова – мова майбутнього?»

Умови: одна група – експерти, інша — ведучі, ще одна – аудиторія, що ставить питання.

Форма: робота в мінігрупах.

Вправа 2. *«Дебати по колу».*

Мета: формування вміння аргументувати власну думку та слухати опонента.

Тема дебатів: «Мова блогерів – загроза нормам чи нова норма?»

Умови: учні по чергово висловлюю свою думку, інші – формують контраргументи.

Модератор – учень або вчитель.

Форма: робота в групах.

Вправа 3. «Інтерв'ю навпаки».

Мета: тренування спонтанного мовлення й уміння ставити запитання.

Теми інтерв'ю (на вибір): *«Як зміниться українська мова за 10 років?»*, *«Свобода слова: межа між правом і відповідальністю»*.

Завдання: одна пара проводить інтерв'ю, потім учні міняються ролями.

Форма: робота в парах.

Вправа 4. «Карусель думок».

Мета: удосконалювати мовлення учнів у коротких діалогах.

Теми діалогів (на вибір): *«Чи потрібно обов'язково читати класичну літературу?»*, *«Чому важливо дотримуватися мовного етикету в соцмережах?»*, *«Якою мовою має бути реклама в Україні – державною чи мовою цільової аудиторії?»*.

Форма: учні сідають двома колами – внутрішнє коло говорить, зовнішнє слухає й відповідає, потім змінюються партнерами.

Вправа 5. «Битва аргументів».

Тема: *«Чи замінить штучний інтелект викладання української мови?»*

Мета: розвивати в учнів уміння вести аргументований діалог у формі дебатів, формувати навички логічного мислення, критичного аналізу інформації, публічного висловлення думки, а також толерантного спілкування з опонентами.

Етапи виконання: 1. Формування команд: «за» і «проти». 2. Підготовка тез, контраргументів. 3. Проведення дебатів за схемою: вступ – аргументи – спростування – висновок.

Форма: робота в групах.

Вправа 6. «Експрес-дебати».

Мета: тренувати швидке логічне мовлення, короткі, чіткі діалогічні форми.

Тема: «*Чи варто складати НМТ з української мови всім випускникам?*»

Формат: 1 хвилина – на обґрунтування, 30 секунд – на контраргумент.

Форма: робота в парах.

Безперечно, такі вправи на основі інтерактивного навчання навчають старшокласників ефективно брати участь у діалозі, формувати навички аргументованого висловлення думки, розвивати мовленнєву етику, логічність і послідовність мовлення, слухати, переконувати, реагувати на репліки співрозмовника.

3.4. Технологія розвитку критичного мислення у процесі формування усного діалогічного мовлення старшокласників

Однією з сучасних педагогічних технологій, яка сприяє не лише формуванню комунікативної компетентності учнів як елементу мовної освіти, а й активному розвитку ключових умінь мовної особистості, є технологія розвитку критичного мислення. Вона також спрямована на розкриття індивідуальних здібностей, особистісного потенціалу й інтелектуальних можливостей школярів.

Критичне мислення розглядають як форму розумової діяльності, яку протиставляють стандартному, стереотипному або догматичному способу мислення. Відомий дослідник Р. Паул поняття «критичне мислення» тлумачить як «рефлексійне мислення, тобто мислення, яке перевіряє, аналізує само себе, де знання є відправною точкою для використання когнітивних технік та стратегій, що приводить до імовірнісної оцінки та логічного висновку, яким суб'єкт керується під час прийняття рішень» [67, с. 17].

Особа, що володіє критичним мисленням, мислить самостійно, творчо, порівняльно й оцінно. Вона прагне приймати рішення, які є обґрунтованими,

логічними, доказовими, і здатна аргументувати свою точку зору. Критичне мислення – це оцінювальний і раціональний тип мислення, що спирається на особистий досвід, факти й логіку, і не зводиться лише до накопичення знань, а використовує їх як ресурс для осмислення дійсності. Отже, критичне мислення – це особлива форма інтелектуальної діяльності, яка відзначається здатністю до глибокого осмислення інформації, об'єктивного аналізу та створення власного смислового простору. Його розвиток формує в учнів дослідницькі навички, здатність до самостійного аналізу, аргументації, оцінювання та продуктивного мовлення, спрямованого на створення оригінального контенту.

Технологія критичного мислення – «цілісна система, що формує навички роботи з інформацією у процесі репродуктивної та продуктивної діяльності через читання і письмо» [36, с. 293]. Основою цієї технології виступає робота з інформацією (зокрема, з текстами) і розвиток здатності до глибокого осмислення змісту, формулювання припущень, аналізу їхньої достовірності, розгляду різних точок зору, обґрунтування власної позиції. У мовному освітньому процесі критичне мислення реалізується як багатоетапний процес: спочатку відбувається ознайомлення з матеріалом (мовленнєвим, мовним, соціокультурним чи комунікативним), далі – його осмислення, порівняння, аналіз, інтеграція, і на завершальному етапі – формулювання обґрунтованого висновку. Такий результат повинен відповідати теоретичним знанням, бути нормативно правильним у мовленнєвому плані та доречним з погляду комунікації. Цей підхід об'єднує елементи різних освітніх технологій: розвивального та проблемного навчання, колективних і групових форм роботи, що підсилює ефективність і практичну значущість навчального процесу.

У старших класах учні потребують не лише знань з української мови, а й розвитку мовленнєвої культури, логічного мислення, уміння дискутувати, аналізувати й аргументувати. Застосування технології розвитку критичного мислення є одним із найефективніших інструментів для досягнення цієї мети.

Репрезентуємо ефективні вправи з урахуванням технології критичного мислення, що допоможуть розвинути в учнів уміння вести змістовний, логічно побудований діалог; сформулюють здатність аналізувати висловлення, висувати й аргументувати гіпотези; активізують критичне осмислення комунікативних ситуацій через зорове сприйняття, оскільки кожен вправу супроводжують фотоілюстрації.

Вправа 1. *«Діалог навколо світлини».*

Мета: стимулювати критичне мислення через діалогічне спілкування.

Завдання:

1. **Розгляньте фото.** Які емоції або асоціації у вас викликає напис «Мова – це свобода»?

2. **Складіть усний діалог у парах,** у якому один учень підтримує думку, що мова є формою свободи, а інший висловлює сумніви або альтернативний погляд.

3. **Використайте в діалозі:** аргументи (історичні, культурні, особисті приклади); уточнення, заперечення, компромісні формулювання; етикетні мовленнєві звороти.

4. **Після діалогу обговоріть:** Чи змінилася ваша позиція? Які аргументи були найпереконливішими? Чи вдалося зберегти толерантність у спілкуванні?

Вправа 2. *«Галерея версій».*

Завдання:

1. У парах складіть і розіграйте діалог відповідно до однієї із зображеної ситуації. Врахуйте мету спілкування (прохання, порада, переконання тощо), інтонацію, етикетні формули.

Ситуація 1

Ситуація 2

Ситуація 3

2. Послухай, як інші учні інтерпретували цю саму ситуацію. Чим ваші діалоги схожі, чим відрізняються?

3. Уявіть, що дія відбувається в іншому місці. Як зміниться діалог?

Вправа 3. *«Дивись і думай! Смартфон – міст чи стіна?».*

Завдання:

1. Опишіть світлину. Що роблять персонажі? Який настрій зчитується з міміки та жестів? Яка тема, на твою думку, викликала дискусію?

2. Вислови перше враження: «Смартфон зближує чи віддаляє людей?» Обери позицію (так / ні / інше) й поясни коротко свою думку.

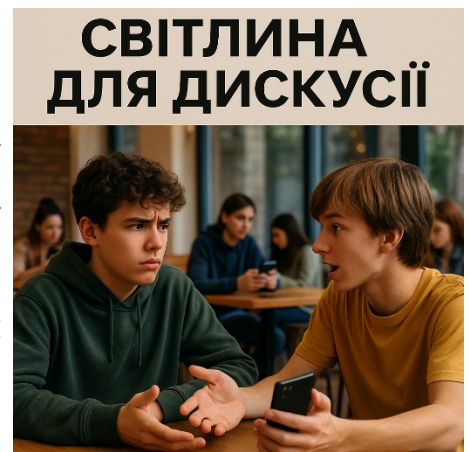
3. Склади 2–3 запитання до зображеної ситуації, які могли б стати темою суперечки.

4. Об'єднайтеся в малі групи (по 4–6 учнів). Група 1 доводить, що смартфони та соцмережі – це шлях до розвитку, комунікації, свободи. Група 2 аргументує, що цифрова реальність веде до відчуження, залежності, втрати живого спілкування. Підготуйте аргументи: факти, приклади, досвід, цитати; передбачте контраргументи.

5. Проведіть суперечку у форматі дискусії.

Вправа 4. *Дебати: «Війна і мир у свідомості молоді».*

Завдання:

1. Розгляньте світлину. Що ви бачите? Які емоції викликає це зображення? Що автор хотів сказати через графіті?

2. Підготуйтеся до дебатів на тему: *«Чи є байдужість до війни ознакою психологічного захисту чи громадянської відповідальності?»*. Створіть дві команди. Команда 1: Байдужість до війни – це спосіб захистити психіку, і це нормально для молоді. Команда 2: Байдужість – це втеча від відповідальності; навіть підлітки мають діяти, розуміти і брати участь у суспільному діалозі.

Завдання команд:

- 1) висунути 2–3 основні аргументи;
- 2) навести приклади з життя, медіа, історії;
- 3) підготувати запитання до опонентів;
- 4) зробити короткий висновок (1 хвилина на підсумок).

3. Скажіть, чи змінилася ваша позиція під час дебатів? Які аргументи були найсильнішими? Чому? Чи може один образ (наприклад, графіті) змінити суспільне мислення?

Вправа 5. «Джерело мудрості: папір чи пікселі?».

1. Опишіть те, що бачите на світлинці. Які асоціації викликає у вас книга, а які – комп'ютер? Як ви думаєте, чому автор поєднав ці два об'єкти в одному зображенні?

2. Проведіть полеміку на тему: *«Що краще: читати паперові книги чи користуватися цифровими джерелами знань?»*. Для цього поділіться на дві групи. Група 1 – прихильники традиційних книг. Група 2 – прихильники цифрових технологій у навчанні. Підготуйте аргументи: чому саме цей формат знання – ефективніший, зручніший, важливіший; наведіть приклади з власного досвіду, шкільного життя, сучасного світу.

3. Під час полеміки почергово озвучуйте аргументи, ставте запитання команді опонентів, слухайте уважно і відповідайте.

Ключові запитання для полеміки: Чи змінюється якість знання залежно від форми подачі? Як впливає кожен формат на глибину розуміння і пам'яті? Що буде з книгами у майбутньому? А якщо інтернет зникне – що залишиться?

Рефлексія: Чи змінилася ваша думка під час полеміки? Які аргументи були найпереконливішими? Як ви тепер особисто ставитеся до кожного з форматів?

Отже, застосування технології критичного мислення в навчанні української мови сприяє не лише розвитку комунікативної компетентності, а й формуванню усвідомленого, аргументованого мовлення старшокласників. Уміння аналізувати, порівнювати, ставити запитання, дискутувати й приймати обґрунтовані рішення є важливими складниками мовної особистості. Запропоновані вправи, що поєднують візуальні стимули (світлинці) з елементами діалогу, полеміки й дебатів, активізують когнітивну діяльність учнів, розвивають здатність до оцінювання, створення власної позиції та культури мовленнєвого спілкування. Технологія критичного

мислення доводить свою ефективність як інструмент сучасної мовної освіти, орієнтованої на формування активної, лінгвокреативної особистості.

Висновки до розділу 3

Використання сучасних освітніх технологій – особистісно орієнтованого, проблемного, інтерактивного навчання та розвитку критичного мислення – відкриває широкі можливості для формування усного діалогічного мовлення старшокласників. Кожна з цих технологій забезпечує створення умов для активного залучення учнів до навчального процесу, стимулює мовленнєву активність, розвиває навички аргументації, слухання, толерантного спілкування та самовираження. Вони формують учнів як мовних особистостей, здатних до осмисленого та змістовного діалогу.

Розроблені комплекси вправ у межах кожної з технологій є ефективним інструментом практичного навчання, що враховує вікові, інтелектуальні та психологічні особливості старшокласників. Вони спрямовані на розвиток ключових компетентностей: критичного мислення, комунікативної гнучкості, мовленнєвої культури та креативності. Такий системний підхід сприяє успішній соціалізації та підготовці учнів до реального життя, де здатність до ефективного діалогу є одним з головних чинників особистісного й професійного успіху.

ВИСНОВКИ

Діалогічне мовлення є ключовою формою мовленнєвої діяльності, що ґрунтується на взаємодії співрозмовників, зміні комунікативних ролей та спільному прагненні досягти порозуміння. Воно виступає засобом формування особистості та її соціалізації. Ефективне формування діалогічного мовлення потребує врахування комунікативних, лінгвістичних, паралінгвістичних та лінгводидактичних чинників, серед яких особливу роль відіграють мовленнєві ситуації, мовленнєва етикетна поведінка тощо..

З опертям на низку наукових праць у кваліфікаційному дослідженні звернули увагу на типи спілкування; розглянули поняття «діалог», «монолог», «полілог», «діалогічне мовлення», «суперечка», «дискусія», «диспут», «дебати», полеміка»; окреслили роль навчальної мовленнєвої ситуації; визначили важливі характеристики діалогічного мовлення (ситуативність, еліптичність, клішованість, фразеологічність і стилістична диференційованість), що зумовлюють природність і виразність мовлення та сприяють реалізації комунікативних намірів мовців. Це дозволило підтвердити думку, що навчання діалогічного мовлення повинно базуватися на створенні мовленнєвих ситуацій, наближених до реальних або уявних комунікативних контекстів, що сприяє розвитку мовленнєвих навичок і підвищує мотивацію учнів до спілкування. Формування навичок говоріння й аудіювання, як складників діалогічного мовлення, має враховувати не лише мовні, а й соціокультурні та психологічні аспекти комунікації, що забезпечує цілісність мовленнєвого розвитку особистості.

Аналіз чинних програм (рівня стандарту й профільного рівня) засвідчив, що формування діалогічного мовлення інтегроване у всі розділи мовної освіти: від лексики й синтаксису – до риторики та культури мовлення. Навчальні програми акцентують увагу на досягненні учнями таких результатів: вміння аргументувати думку, підтримувати та завершувати діалог, дотримуватися мовленнєвого етикету, використовувати мовні формули відповідно до комунікативної ситуації.

Проаналізовані сучасні підручники створюють умови для розвитку діалогічного мовлення через вправи, що моделюють реальні комунікативні ситуації, залучають учнів до етичного обговорення, оцінювання аргументів, ведення суперечки, застосування мовленнєвих стратегій. Автори інтегрують мовленнєві моделі, комунікативні кліше та підказки для повноцінної реалізації діалогу.

Тематика діалогів, передбачена програмами та підручниками, охоплює широке коло актуальних питань – морально-етичних, соціокультурних, професійних. Це сприяє не лише розвитку мовленнєвої компетенції, а й формуванню свідомого громадянина, здатного до виваженого і толерантного спілкування в різних сферах життя.

Практичне дослідження можливостей формування усного діалогічного мовлення старшокласників шляхом упровадження сучасних педагогічних технологій забезпечує комплексний розвиток мовної особистості учня, активізує його пізнавальні можливості, формує комунікативну, соціальну й громадянську компетентності. Запропонована система вправ демонструє ефективність формування навичок культурного, аргументованого та гнучкого діалогу. Особистісно орієнтоване навчання забезпечує індивідуалізацію освітнього процесу, у якому учень виступає як активний учасник діалогу, партнер, суб'єкт пізнання. Формування діалогічного мовлення в цьому контексті відбувається через створення емоційно комфортного середовища, використання рольових ігор, дискусій, імпровізованих діалогів, що стимулюють мовленнєву ініціативу й емпатію. Технологія проблемного навчання дає змогу розвивати в учнів уміння аналізувати мовленнєві ситуації, висувати гіпотези, аргументовано захищати власну позицію. Такий підхід змінює роль учителя – він стає фасилітатором, що створює ситуації інтелектуального виклику. Проблемні завдання у формі дискусій, дилем, ситуацій вибору активізують комунікативну діяльність і розвивають критичне мовлення. Інтерактивне навчання сприяє активному залученню кожного учня до процесу комунікації. Застосування інтерактивних вправ (ток-шоу, дебатів, інтерв'ю, ігор) моделює реальні комунікативні ситуації, тренує навички

слухання, реагування, побудови логічного діалогу. Відбувається природне занурення в мовне середовище, що формує здатність вести продуктивний діалог у різних соціокультурних контекстах. Технологія розвитку критичного мислення формує в учнів аналітичне ставлення до інформації, уміння аргументовано й логічно висловлюватися, вести полеміку, приймати обґрунтовані рішення. Використання візуальних стимулів, дискусійних вправ і дебатів розвиває здатність до рефлексії, оцінювання, пошуку істини в процесі діалогу. Це підвищує рівень комунікативної культури й автономності мислення.

Отже, репрезентовані основні лінгводидактичні умови ефективного формування усного діалогічного мовлення в старшій школі, розроблений комплекс методичних вправ, які можуть бути використані в практиці викладання української мови в ЗЗСО, допоможуть розвинути ключові мовленнєві компетентності учнів та підвищити загальний рівень їхньої комунікативної культури.

Результати кваліфікаційного дослідження можуть бути використані як у теоретичному, так і в практичному аспектах: для подальшого наукового осмислення методики навчання усного діалогу, вдосконалення змісту шкільної мовної освіти, розробки навчально-методичних посібників, а також у процесі професійної підготовки майбутніх учителів-словесників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. 208 с.
2. Авраменко О. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2019. 208 с.
3. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: Ліста-М, 2003. 128 с.
4. Баранник Д. Х. Діалог. Шевченківський словник. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1976. Т. I. С. 190.
5. Баранник Д. Х., Гай Г. М. Драматичний діалог. Питання мовної композиції. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1961. 165 с.
6. Барань Є., Газдаг В. Словник філологічних термінів. Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II., Берегове, 2024. 108 с.
7. Бахтін М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* / за ред. М.Зубрицької. Львів: Літопис, 2001. С. 406–415.
8. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник Київ: Академія, 2004. 342 с.
9. Богуш А., Луцан Н. Мовленнєво-ігрова діяльність дошкільників: мовленнєві ігри, ситуації, справи. Київ: «Слово», 2009.
10. Босак К., Сивак Л. Співвідношення понять «суперечка», «дискусія» і «полеміка». етичні аспекти культури дискусій. *Молодий вчений*. № 4 (31). 2016. С. 346–349.
11. Буш Г. Діалогізація і творчість. Рига: АВОТС, 1985. 317 с.
12. Васьківська О. Є. Розвиток умінь діалогічного спілкування старшокласників засобами шкільного підручника у процесі навчання гуманітарних предметів. *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць*. Київ: Педагогічна думка, 2015. Вип. 15. Ч. 1. С. 90–96.

- 13.Васьківська О. Формування умінь діалогічного спілкування старшокласників у процесі навчання гуманітарних предметів: автореф. дис. ... кандид. пед. наук: спеціальність 13.00.09 – теорія навчання. Київ, 2017. 22 с.
- 14.Венцева Н. Дискусійні методи на уроках історії України. 7–8 класи. Харків: Основа, 2007. 128 с.
- 15.Власова О. Педагогічна психологія: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2005. 400 с.
- 16.Галаєвська Л.В. Розвиток діалогічних умінь учнів на уроках української мови у 8–9 класах: автореф. дис. ... кандид. пед. наук: спеціальність 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Київ, 2021. 20 с.
- 17.Глазова О. Навчання діалогічного мовлення. *Дивослово*. 2003. № 1. С. 31–33
- 18.Глазова О. Ситуативні вправи для формування умінь і навичок діалогічного мовлення: 6 клас. *Дивослово*. 2003. № 3. С. 36–38
- 19.Голуб Н. Б. Культура діалогу на уроці української мови: проблеми і перспективи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*, Вип. 5 (40). 2013. С. 130–133. URL: <https://surl.ln/zqymfh> (дата звернення – 07.06.2025).
- 20.Голуб Н., Галаєвська Л. Навчання діалогічного мовлення учнів 5–7 класів на уроках української мови: методичні рекомендації. *Українська мова і література в школі*. № 3. 2015. С. 51–57.
- 21.Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 375 с.
- 22.Горошкіна О. Зміст і структура сучасного шкільного підручника української мови в компетентнісному вимірі української освіти. *Проблеми сучасного підручника*. 2019. Вип. 22. С. 57–66.
- 23.Горошкіна О. Комунікативно-когнітивна методика навчання учнів профільної школи. *Збірник наукових праць*. Педагогічні науки. Вип. 42. Херсон, 2006. С. 82–85.

- 24.Гуйванюк Н., Струк І. Особливості синтаксичної структури реплік у мові драматичних творів буковинських. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Слов'янська філологія: збірник наукових праць*. Чернівці, 2010. Вип. 496– 497. С. 107–114.
- 25.Державний стандарт базової та повної загальної середньої освіти. URL: <http://surl.li/toti> (дата звернення – 16.02.2025).
- 26.Дика Н. *Дискусія як інтерактивний компонент уроку української мови в старшій школі. Педагогічна освіта: Теорія і практика: збірник наукових праць*. №7 2007. С. 98–103.
- 27.Дудик П.С. Стилїстика української мови: Навчальний посібник. К.: Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
- 28.Етика ділового спілкування: навчальний посібник / Т. Б. Гриценко, Т. Д. Іщенко, Т. Ф. Мельничук, Н. В. Чуприк, Л. П. Анохін. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 344 с.
- 29.Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 920 с.
- 30.Закон України «Про повну загальну середню освіту» URL: <http://surl.li/jvscqv> (дата звернення – 05.02.2025).
- 31.Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення / відп. ред. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1965. 312 с.
- 32.Караман С. О. Технологія створення підручників і посібників для поглибленого вивчення української мови в гімназії. *Дивослово*. 2001, № 4. С. 36–38.
- 33.Кононенко П. П., Кадомцева Л. О., Мацько Л. І. Українська мова для вступників до вузів. К.: Либідь, 1991. 224 с.
- 34.Концепція Нової української школи URL: <http://surl.li/qupsrn> (дата звернення: 07.04.2025).
- 35.Коршун Т. В. Використання навчальних ситуацій мовленнєвого спілкування як основа забезпечення ефективного українського

- діалогічного мовлення. *Збірник наукових праць викладачів педагогічного факультету*. 1997. С. 102-107.
36. Кучеренко І. А., Пентилюк М. І. Теорія і технологія сучасного уроку української мови: навч.-метод. посібник. Херсон: Айлант, 2022. 352 с.
37. Ляшкевич А. Система роботи над діалогічним мовленням у 5 класі. *Збірник наукових праць*. Педагогічні науки. Вип. 37. Херсон, 2004. С. 109–113. URL: <https://surl.it/cvorphi> (дата звернення – 17.06.2025).
38. Мостова Н. А. Лінгвостилістичні засоби створення художнього образу в драматургічному тексті першої половини ХХ століття (на матеріалі п'єс Марселя Паньоля «Marius», «Fanny»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.05 – романські мови. Київ, 2002. 19 с.
39. Мунтян С. Методика розвитку діалогічного мовлення у процесі реалізації соціокультурної змістової лінії в 6–7 класах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Херсон, 2012. 195 с.
40. Мушировська Н. Ситуативність як засіб формування соціолінгвістичного та соціокультурного складника комунікативної компетентності фахівця. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»* Вип. 57. С. 199–206.
41. Орлова О. П. Формування культури українського діалогічного мовлення студентів нефілологічних спеціальностей: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 – теорія та методика навчання. Тернопіль, 2016, 227 с.
42. Палихата Е. Я. Методика навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи: монографія. Тернопіль: ТНПУ імені В. Гнатюка, 2002. 271 с.
43. Палихата Е. Я. Система навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова). Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 2005. 416 с.
44. Пентилюк М. Рідномовний аспект підготовки майбутніх учителів-словесників. *Наукові записки Національного університету «Острозька*

- академія*». Серія «Психологія і педагогіка». Остріг: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 29. С. 86–89.
- 45.Пентилюк М. Культура діалогу як основа формування мовної особистості. *Українська мова і література в школі: науково-методичний журнал*. 2012. № 1. С. 2–4.
 - 46.Практикум з методики навчання української мови / колектив авторів за редакцією М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2003. 302 с.
 - 47.Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник. Київ: Грамота, 2012. 504 с.
 - 48.Салащенко Г. М. Дидактичні умови організації навчального діалогу «вчитель-учень» у процесі вивчення гуманітарних дисциплін в загальноосвітній школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 – теорія навчання. Кривий Ріг, 2008. 24 с.
 - 49.Селіванова О. Діалог культур як засіб формування культури міжнаціональних відносин. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 15(1). С. 58–64.
 - 50.Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 711 с.
 - 51.Словник професійної термінології для майбутніх фахівців сфери соціальної роботи (до курсів) / уклад.: Г. В. Коваль, Е. І. Костишин, Г. П. Васянович, В. В. Грицанюк, О. М. Міщенко, В. М. Логвиненко, Савостікова К.І.; за ред. Г. В. Коваль. Львів: ЛДУ БЖД, 2021. 208 с.
 - 52.Словник української мови. В 11 т. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 9. 916 с.
 - 53.Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посібник / кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2015. 320 с.,
 - 54.Сучасна українська мова. Підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та інші. / за ред. О. Д. Пономаріва. К.: Либідь, 1997. 400 с.
 - 55.Ужченко В.Д. Вивчення фразеології в середній школі: посібник для вчителя. Київ: Радянська школа, 1990. 175 с.

- 56.Українська мова (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 272 с.
- 57.Українська мова (профільний рівень): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти / С. О. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 272 с.
- 58.Українська мова: енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. Бажана, 2004. 824 с.
- 59.Українська мова: 10–11 класи. Рівень стандарту / Н. Б. Голуб, О. Ю. Котусенко, О. М. Горошкіна, В. І. Новосьолова, Ю. О. Романенко, Т. В. Кондесюк, О. М. Король, О. О. Тарасенко, Н. В. Сергєєва. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2017 року № 1407) URL: <https://cutt.ly/kwAljAKG> (дата звернення – 27.05.2025)
- 60.Українська мова: 10–11 класи. Профільний рівень / Л. І. Мацько, Т. Л. Груба, О. М. Семеног, Т. В. Симоненко. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2017 року № 1407) URL: <https://cutt.ly/kwAljAKG> (дата звернення – 29.05.2025).
- 61.Харченко Ю. В. Політична риторика в діалозі «Схід-Захід»: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історія. Київ, 2008. 210 с.
- 62.Хоменко І. В., Алексюк І. А. Основи логіки. Київ: Золоті Ворота, 1996. 251 с.
- 63.Чмут Т. К., Чайка Г. Л. Етика ділового спілкування: навч. посібн. 6-те вид., випр. і доп. Київ: Знання, 2007. 250 с.
- 64.Birdwhistell R. Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication. Philadelphia, 1970. 338 p.
- 65.Dixon R. What is Language: London, 1965. ch. 1.

- 66.Martin P. Intonation pattern recognition. Prog. Int. Symp. on. Intonologu. Prague, 1970.
- 67.Paul R. Critical thinking: Tools for Taking Charge of your Learning and your Life. Prentice Hall, 2001. 428 p.
- 68.Piepho H.E Zum Begriff der «Situation» in der Didaktik des elementaren Englischunterrichts. *Praxis des neusprachlichen Unterrichts*. 1967. H.1. S. 25.
- 69.Pike K.L. Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behaviour. Part 1. Glendale, Cal., 1954. – S.1–2.
- 70.Ruesch J., Kees J. Nonverbal Communication: Notes on the Visual Perception of Human Relations. Berkley, California, 1956. 192 p.
- 71.Töpfer B.A. Dynamishe Wortschatz – Vermittlung. *Neue Sprachen*. 1964. H. 3. S. 395.